

Voortgangsrapportage Duurzame Daadkracht

2006

Den Haag
16 februari 2007

Inhoudsopgave

1. Samenvatting en leeswijzer	
1.1 Samenvatting	3
1.2 Leeswijzer	4
2. Besturen en duurzame ontwikkeling	
2.1 De bestuurlijke organisatie van duurzame ontwikkeling	5
2.2 De afrekenbaarheid van het DO beleid van de Rijksoverheid	6
2.3 De gevolgen van de Europese Duurzaamheidsstrategie voor Nederland	7
3. Naar een duurzame energiehuishouding	
3.1 Duurzame energie in Nederland en de Europese Unie	9
3.2 Transitie naar een duurzame energiehuishouding	9
3.3 Duurzame energie in OS beleid	11
4. Natuurlijke hulpbronnen en biodiversiteit	
4.1 Duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit in Nederland	13
4.2 Transitie naar duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit	15
4.3 Duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit in OS beleid	16
4.4 Veiligheid en stabiliteit in relatie tot milieudegradatie	17
5. Instrumentarium	
5.1 Partnerschappen	19
5.2 Leren voor Duurzame Ontwikkeling	24
5.3 Maatschappelijk verantwoord ondernemen	26
5.4 Innovatie in Dialoog	28
5.5 Duurzaamheidsverkenning 2	33
5.6 Peer Review	34
5.7 Duurzaamheidstoetsen	35
6. Verduurzamen van de Rijksoverheid	
6.1 Duurzaam inkoopbeleid	36
6.2 Werken aan duurzaamheid binnen vijf ministeries	36

Bijlage Lijst van afkortingen

1. Samenvatting en leeswijzer

1.1 Samenvatting

Het Actieprogramma Duurzame Ontwikkeling, getiteld 'Duurzame Daadkracht' (2003), is de Nederlandse uitwerking van de afspraken die in 2002 op de World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg zijn gemaakt. De rode draad in het Nederlandse actieprogramma is dat uiteindelijk bij al het handelen van de (Rijks)overheid duurzame ontwikkeling een vanzelfsprekend uitgangspunt wordt. Duurzame ontwikkeling is daarmee niet alleen leidraad maar ook toetssteen van beleid en beheer. De kern van het *nationale* deel betreft het op gang brengen van een ontwikkelings- en leerproces naar inzicht en samenhang van sociale, economische en ecologische gevolgen zowel 'hier en nu', als 'daar' en 'later'. Dit is uitgewerkt aan de hand van te ontwikkelen instrumenten en een aantal beleidsprogramma's. Het *internationale* deel concentreert zich op de internationale inspanningen van de Nederlandse overheid op het gebied van de institutionele ontwikkeling, het instrument publiek-private partnerschap, de prioritaire thema's water, energie, gezondheid, landbouw en biodiversiteit, alsmede op duurzame handel en investeringen.

Momenteel wordt een evaluatie van het Actieprogramma uitgevoerd, waarvan in maart 2007 de resultaten worden verwacht. Na drie uitvoeringsjaren is het tijd om de balans op te maken, mede vanwege de aanzienlijke vorderingen bij partners in het bedrijfsleven en niet-gouvernementele organisaties. In zijn recente brief aan de Tweede Kamer (TK 2006-2007, 30.196, nr. 11) schrijft de Minister-President over de groeiende aandacht voor duurzame ontwikkeling, en illustreert hij de voortgang aan de hand van een aantal concrete onderwerpen (zoals duurzaam inkopen, innovatieprogramma's, de energietransitie, biobrandstoffen en Leren voor Duurzame Ontwikkeling). Onder verwijzing naar de Millennium Ecosystem Assessment en 'An Inconvenient Truth' concludeert de premier dat de 'sense of urgency' groot is, maar constateert hij ook: "...een goede afweging van alle dimensies van duurzame ontwikkeling wordt nog niet over de hele linie gemaakt". Hij geeft aan dat het kabinet daarom een aantal activiteiten zal voortzetten ter versterking van de afweging van duurzaamheidsdimensies in werkprocessen van de Rijksoverheid én ter versterking van de transparantie van die afweging.

In de voorliggende voortgangsrapportage over 2006 worden de vorderingen in het bereiken van de ambities van het rijk, zowel voor het nationale als het internationale deel, verder uitgediept. Daarbij is dit jaar gekozen voor een meer thematische benadering dan in voorgaande rapportages, mede naar aanleiding van het Algemeen Overleg van 4 oktober 2006 over de rapportage 2005. De thema's zijn bestuur, energie en biodiversiteit. In de voorbereiding van deze rapportage is duidelijk geworden dat een groot aantal van de activiteiten inmiddels is uitgevoerd, en dat de ontwikkelingen binnen en buiten de overheid de oorspronkelijke ambities van 'Duurzame Daadkracht' langzamerhand beginnen te ontgroeien. Projectmatig gestarte ontwikkelingen zijn inmiddels ingebed in de 'lijn'-processen van de Rijksoverheid als geheel of van het verantwoordelijke vakdepartement.

Bovendien zijn er enkele belangrijke nieuwe ontwikkelingen te melden. In juni 2006 heeft de Europese Unie ingestemd met een herziening van de Duurzame Ontwikkelingsstrategie. Het kabinet analyseert de gevolgen daarvan voor het Nederlandse beleid. Nederland heeft zich bovendien als eerste land aangeboden om door middel van een *peer review* andere EU-lidstaten een beoordeling te laten geven van het Nederlandse duurzame ontwikkelingsbeleid. Deze *review* vindt plaats in het voorjaar van 2007. Van zowel de Europese strategie als de *review* zullen nieuwe impulsen uitgaan op het Nederlandse beleid in de komende jaren. In het voorjaar brengt het Milieu- en Natuurplanbureau op verzoek van het kabinet bovendien de tweede Duurzaamheidsverkenning uit.

Samen met eerdergenoemde evaluatie van het Actieprogramma zullen deze nieuwe ontwikkelingen vernieuwende impulsen geven aan het inhoudelijk beleid en aan de besluitvormingsprocessen. Het is aan het nieuwe kabinet om te beoordelen of dat voldoende aanleiding is om een nieuwe Nederlandse strategie voor duurzame ontwikkeling te formuleren.

1.2 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt een beschouwing gegeven over de aansturing van duurzame ontwikkeling, een thema dat in 2006 vooral in internationale bijeenkomsten veel aandacht kreeg. Hoofdstuk 3 belicht het thema duurzame energiehuishouding. In hoofdstuk 4 wordt het thema natuurlijke hulpbronnen en biodiversiteit nader bezien. Hoofdstuk 5 geeft informatie over een aantal relevante instrumenten, waaronder de internationale partnerschappen, innovatieprojecten en de *peer review* van het Nederlandse duurzaamheidsbeleid. Hoofdstuk 6 presenteert de voortgang in duurzaam inkopen bij de Rijksoverheid en illustreert aan de hand van een aantal voorbeelden de wijze waarop vijf ministeries concreet invulling geven aan duurzame ontwikkeling binnen de eigen organisatie. De bijlage bevat een afkortingenregister.

2. Bestuur en Duurzame Ontwikkeling

2.1 De bestuurlijke organisatie van duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling is niet zozeer een zelfstandig beleidsterrein. Het is veeleer een denkraam, een onderlegger, een referentiekader om naar integratie van verschillende beleidsterreinen te streven. Duurzame ontwikkeling richt zich als het ware op een integrale beleidsagenda, zowel voor het 'hier en nu' als voor het 'daar' en 'later'. Het verbindt de nationale beleidsagenda met de internationale agenda en het verbindt de korte termijn met de lange termijn. Dat stelt bijzondere eisen aan de bestuurlijke organisatie van duurzame ontwikkeling, zowel op nationaal als regionaal en lokaal niveau. Het vergt een bepaalde visie op nationale (van nu naar later) en internationale (van hier naar daar) verantwoordelijkheid ten aanzien van de afwenteling van de gevolgen van Nederlandse beleidsbeslissingen op latere generaties of andere landen.

Omdat duurzame ontwikkeling niet alleen binnen de overheid, maar juist ook in de maatschappij op soortgelijke wijze (dat wil zeggen als integrerend beleidskader) door andere organisaties wordt gehanteerd, dient de overheid zich bovendien bij de aansturing van duurzame ontwikkeling bewust te zijn van de activiteiten van partners, daar op in te spelen, een voorbeeldfunctie te vervullen en belemmeringen vanuit oude conventies weg te nemen. Illustratief is de wijze waarop deze bewustwording in het transitie management vanuit NMP-4 is ingevuld. De transitiepaden worden door multistakeholder platforms gedefinieerd en met concrete projecten ingevuld. De overheid faciliteert de platforms met een organisatie in de vorm van de Interdepartementale Programmadirectie Energietransitie, met een Unieke Kansen Regeling en een Koplopersloket.

Duurzame ontwikkeling stelt nieuwe eisen aan de besturing vanuit de overheid, zowel qua visie (waar wil de overheid heen?), als qua organisatie (hoe stelt de overheid zich op?) als qua instrumentarium (wat is er nodig om in de nieuwe rol te kunnen optreden?). In de afgelopen periode is door het kabinet voorgesorteerd op een aantal aspecten. Bij brief van 22 december 2005 is de Tweede Kamer geïnformeerd over de instelling van de Raad voor Ruimtelijke Ontwikkeling, Duurzaamheid en Milieu (RRODM), een onderraad van de Ministerraad. De RRODM is ingesteld vanuit de ambitie om duurzaamheid kabinetsbreed in het beleid op te pakken. De raad heeft vooral tot taak om meer systematisch aandacht aan duurzaamheid te besteden, zoals met bewustwordingscampagnes en cultuurveranderingstrajecten.

Op ambtelijk niveau zijn zowel intradepartementale als interdepartementale afstemmingsorganen nodig om de samenhang in het beleid in kaart te brengen, uit te voeren en te monitoren. Inmiddels zijn deze organen binnen verschillende departementen aan de slag. Een overzicht van initiatieven bij vijf ministeries wordt geboden in paragraaf 6.2 van deze Voortgangsrapportage. Tussen de departementen is reeds enige jaren sprake van coördinatie van de internationale en de nationale agenda. De Task Force Duurzame Ontwikkeling coördineert de inbreng van Nederland in de internationale vergaderingen van bijvoorbeeld de VN (Commissie voor Duurzame Ontwikkeling, UNEP, e.a.), de OESO en de EU. Het Contactpersonen Overleg (de departementscoördinatoren voor duurzame ontwikkeling) coördineert de binnenlandse duurzaamheidsagenda, monitort de voortgang van de uitvoering van het nationale deel van Duurzame Daadkracht en functioneert als platform voor het uitwisselen van departementale ervaringen. Omdat de inhoudelijke agenda's van TFDO en CPO regelmatig overlappen, wordt veelvuldig samengewerkt, zoals bijvoorbeeld in het realiseren van de jaarlijkse gezamenlijke voortgangsrapportage.

Om de interactie met de maatschappij zo goed mogelijk gestalte te geven maakt de nationale overheid gebruik van een aantal organisaties en programma's, waarmee de verdere ontwikkeling van duurzaamheidsprogramma's wordt ondersteund. In dat kader kunnen SenterNovem, MVO Nederland, NCDO en Leren voor Duurzame Ontwikkeling worden genoemd. Met behulp van financiële bijdragen van het Rijk richten deze organisaties en programma's zich op een aantal doelgroepen (bedrijven, andere overheden, maatschappelijke organisaties, burgers) met de bedoeling hen bewust te maken, hun activiteiten te stimuleren, ervaringen uit te wisselen ('best practices'), maar ook om signalen vanuit de maatschappij richting overheid op te vangen en naar beleidsmakers te kanaliseren.

In een recente bijeenkomst van de OESO in Stockholm over de aansturing van duurzame ontwikkeling op nationaal niveau is uitgebreid stilgestaan bij nationale ervaringen in OESO-landen.

Daarbij zijn de Nederlandse ontwikkelingen vergeleken met de ontwikkelingen elders. Op meerdere fronten kan Nederland deze vergelijkende toets prima doorstaan, maar er is ook nog veel ruimte voor verbetering. De inmiddels in gang gezette 'peer review' van het Nederlandse duurzaamheidsbeleid kan dat zichtbaar maken en aanbevelingen geven vanuit de ervaringen in andere landen (zie verder paragraaf 5.6). De doorwerking van de herziene Duurzaamheidsstrategie van de EU (zie paragraaf 2.3) in Nederland kan eveneens input geven voor verdere versterking van de aansturing. Zoals de minister-president in zijn brief van 24 november 2006 schreef, is het echter aan een nieuw kabinet om hiermee aan de slag te gaan. In wezen is sprake van een bestuurlijke transitie, waarin visie, strategie, rolopvatting, inhoud en proces opnieuw gedefinieerd dienen te worden, voortbouwend op wat reeds bereikt is. Dat heeft ook gevolgen voor de afrekenbaarheid van het beleid, waarover in de volgende paragraaf een nadere beschouwing volgt.

2.2 De afrekenbaarheid van het DO-beleid van de Rijksoverheid

Tijdens het algemeen overleg met de Tweede Kamer over de Voortgangsrapportage Duurzame Daadkracht 2005 (TK 2005-2006, 30.196, nr. 3) op 4 oktober 2006 vroegen diverse leden van de Tweede Kamer aandacht voor een concretere rapportage, omdat de Voortgangsrapportage 2005 een hoog procesgehalte heeft en relatief weinig concrete resultaten presenteert. De minister voor Ontwikkelingssamenwerking en de Staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer gaven in hun beantwoording aan dat het bij duurzame ontwikkeling veelal gaat om het integreren van duurzaamheidsoverwegingen in besluitvormingsprocessen, in het creëren van draagvlak voor een andere manier van denken en het beïnvloeden van gedrag bij vele actoren in de publieke en private sector. Het gaat daarom inderdaad veelal om procesmatig optreden van de Rijksoverheid.

Het gaat daarom ook bij de beleids*formulering* inzake duurzaamheid vooral om ontwikkeling, en niet primair om een concreet einddoel. In die ontwikkeling dienen economische groei, ecologische kwaliteit en sociaal-culturele rechtvaardigheid en cohesie gelijkelijk nagestreefd te worden. Wanneer er bijvoorbeeld in ons land geprofiteerd wordt van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen uit Brazilië ten koste van de lokale voedselvoorziening daar, is er sprake van ongewenste afwenteling. In dit voorbeeld is dat afwenteling naar 'elders', maar er kan ook 'hier' afwenteling zijn, bijvoorbeeld naar 'later(e) generaties'. Duurzame ontwikkeling is gericht op afname van afwenteling, en op bescherming van biologische diversiteit. Of in de woorden van Anastasia Kellerman in haar boek 'De S-factor': 'Duurzaamheid kan in een organisatie of in een samenleving pas ontstaan als bij iedere beslissing op ieder niveau een evenwichtige afweging wordt gemaakt ten aanzien van de impact op mens, milieu en meerwaarde ('People, Planet, Profit') en als het totaal aan beslissingen door de tijd heen leidt tot een balans tussen deze belangen.'

Duurzame ontwikkeling is een dynamisch handelingsconcept, waarin alle maatschappelijke actoren samen vorm en inhoud geven aan een betere toekomst. Daarbij dienen ingesleten patronen van niet-duurzame consumptie en productie te worden vervangen door nieuwe, duurzame(re) patronen. De gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor een duurzame(re) samenleving vergt ook nieuwe vormen van participatie en samenwerking. Er is behoefte aan een maatschappelijke dialoog, waarin partners gezamenlijk doel en richting van de gewenste ontwikkeling bepalen. De overheid zal zich daarin idealiter veel meer als een gelijkwaardige partner opstellen dan als een producent of regisseur, ook al heeft de overheid qua positie en mogelijkheden een bijzondere verantwoordelijkheid. Er is namelijk geen centrale regie door één partner, maar een complex netwerk van allerlei samenwerkingsverbanden die gezamenlijk in dialoog een bepaalde duurzaamheidskoers varen. Dat sluit aan bij de noodzaak om tot integrale en transparante belangenafweging te komen in het zoeken naar duurzame oplossingen van complexe vraagstukken. Daarom hecht het kabinet zo veel waarde aan de partnerschappen met bedrijven en maatschappelijke organisaties om gezamenlijk uitvoering te geven aan de beloften van de World Summit on Sustainable Development (Johannesburg 2002) en aan het verwezenlijken van de Millennium Development Goals (zie paragraaf 5.1).

De overheid dient uiteraard ook zelf een bijdrage te leveren aan een duurzamer Nederland en een duurzamere wereld. De Rijksactiviteiten zijn opgenomen in Duurzame Daadkracht, maar ook elders in het beleid wordt in toenemende mate rekening gehouden met ongewenste afwentelingseffecten, bijvoorbeeld in de financiële voorzieningen voor het groeiende aantal ouderen, in het terugdringen van het begrotingstekort, in de vitalisering van het platteland en in de aanpak van de achterstandswijken.

De combinatie van enerzijds zichtbaar een eigen bijdrage leveren en anderzijds in partnerschap vorm en inhoud geven aan duurzame ontwikkeling is de kern van het Rijksbeleid. Uiteindelijk gaat het er daarbij om het draagvlak voor duurzame ontwikkeling in de samenleving te verbreden. Voor bewindslieden betekent dit een *procesmatige rol*, namelijk dat zij voortdurend en doelgericht aandacht vragen voor duurzaamheid, zowel in lezingen, in interviews, bij beleidsbeslissingen als bij kabinetsbesluiten. Daarbij streven zij uiteraard wel *inhoudelijke doelen* na. Bij OS bijvoorbeeld de centrale rol van armoedebestrijding, de bijzondere aandacht voor Afrika, de realisatie van de Millennium Development Goals (met bijzonder inzet op de MDG inzake toegang tot schoon water), de uitvoering van de algemene ODA norm van 0,7% BNP en de bijzondere 0,1%-norm voor milieu en natuur in ontwikkelingslanden. Bij VROM gaat het onder meer om de duurzaam inkoopdoelstelling voor 2010, de geïntensiveerde aanpak van leefkwaliteit en sociale integratie in achterstandswijken en de realisatie van de Kyoto-doelstelling.

De relatief geringe voortgangsrapportage op harde doelen in het Voortgangsrapport van 2005 heeft vooral te maken met het afwezig zijn van deze doelen in 'Duurzame Daadkracht'. Dit eerste Actieprogramma Duurzame Ontwikkeling van de Rijksoverheid is vooral procesmatig van opzet. Het nationale deel is gericht op het versterken van het instrumentarium om duurzaamheid te benoemen, te meten en te monitoren. En het is gericht op het uitvoeren van (grotendeels reeds bestaande) illustratieprogramma's, waarbinnen de ministeries in 2003 ruimte zagen om in opzet en uitvoering tot betere afweging van verschillende elementen van de besluitvorming te komen. Het is aan het nieuwe kabinet om hierin eventueel een koerswijziging aan te brengen.

Voor de Voortgangsrapportage 2006 die thans voorligt, betekent dit echter dat 'Duurzame Daadkracht' nog steeds dient als basis voor de rapportage. Daarom zal ook deze rapportage vooral een procesmatige insteek hebben. Wel is er voor gekozen om dit jaar enkele thema's (energie en biodiversiteit) breder te belichten, dat wil zeggen niet alleen tegen de achtergrond van 'Duurzame Daadkracht', maar ook tegen de achtergrond van andere beleidsdocumenten, grotendeels uit de periode 2003-2006.

2.3 De gevolgen van de Europese Duurzaamheidsstrategie voor Nederland

Duurzame ontwikkeling is voor Europa een kerndoelstelling. Op de Europese Raad van 16 juni hebben de 25 regeringsleiders de herziene Europese Strategie voor Duurzame Ontwikkeling (EU SDS) aangenomen. De EU SDS vervangt de eerste strategie van 2001. De strategie brengt de belangrijke Europese ontwikkelingen op economisch gebied (Lissabonstrategie), ecologisch gebied (zesde Milieu-Actieprogramma) en sociaal gebied (meerdere documenten) in samenhang.

Na de publicatie van een voorstel van de Europese Commissie voor een nieuwe strategie in december 2005 heeft het Oostenrijks voorzitterschap het initiatief genomen om een ambitieuzere en alomvattende strategie op te stellen. Oostenrijk is geslaagd in deze opzet en heeft voor de bespreking van een nieuwe strategie een intensief proces in gang gezet. De EU SDS is besproken in tien Europese vakraden en in de zogenaamde 'Friends of the Presidency' groep, waar met name de doorsnijdende onderwerpen zoals *governance* (zie paragraaf 2.1), *follow-up* en *monitoring* zijn besproken.

In de herziene versie is aan de thema's klimaat/energie, duurzaam transport, natuurlijke hulpbronnen, gezondheid, sociale insluiting/demografie/migratie en armoedebestrijding een zevende thema toegevoegd: duurzame productie en consumptie. Bij elk thema zijn de belangrijkste doelstellingen en een lijst met acties opgenomen. Naast de eerder genoemde doorsnijdende onderwerpen zijn ook acties op het gebied van onderwijs en training, onderzoek, financiële en economische instrumenten en communicatie opgenomen.

Nederland heeft een actieve rol gespeeld in het proces. Er zijn schriftelijke bijdragen geleverd ter ondersteuning van de bespreking in de vakraden en veel van de Nederlandse tekstvoorstellen zijn overgenomen in de herziene strategie. Acties die Nederland belangrijk vindt, zijn onder meer:

- duurzaam inkopen door overheden. In de EU SDS is afgesproken dat vóór 2010 de EU gemiddeld een niveau van duurzaam inkopen gehaald zal hebben, dat gelijk is aan dat van de best presterende lidstaten. Voor Nederland ligt hier een kans om een voortrekkersrol binnen de EU te spelen. Nederland wil in 2010 duurzaamheid voor alle rijksinkopen en –investeringen als zwaarwegend criterium hanteren (zie hoofdstuk 6);

- milieuschadelijke subsidies. Afgesproken is dat de Europese Commissie vóór 2008 een stappenplan per sector voor hervorming van milieuschadelijke subsidies zal voorstellen;
- duurzaam transport. Op voorstel van Nederland is opgenomen dat de EU en de lidstaten actie zullen ondernemen om de milieuprestaties van álle vormen van transport te verbeteren (transport over de weg, het spoor en het water en door de lucht). Wat Nederland betreft hadden de acties op dit thema nog ambitieuzer gemogen: helaas zijn niet alle voorstellen van Nederland op dit onderwerp overgenomen.

Bij het uitvoeren van de afgesproken acties zijn de Europese Commissie én de lidstaten aan zet. Lidstaten die nog geen duurzaamheidsstrategie hebben, moeten deze klaar hebben in juni 2007 en lidstaten met bestaande strategieën moeten deze herzien om aan te sluiten bij de Europese strategie. In de brief van de Minister-president aan de Tweede Kamer (TK 2006-2007, 30.196, nr. 11) schrijft hij: 'Hieruit kan geconcludeerd worden dat een nieuwe Nederlandse strategie voor de hand ligt', maar vanwege de verkiezingen is de beslissing daarover voorbehouden aan het nieuwe kabinet.

Er is inmiddels een interne analyse uitgevoerd naar de gevolgen van de Europese strategie voor Nederland. Op een aantal terreinen is verdere winst te boeken, mits Europa als geheel een intensivering doorvoert (bijvoorbeeld bij klimaatverandering en bij duurzame mobiliteit). Het nieuwe kabinet zal moeten bepalen of beleidsintensiveringen nodig zijn bij het *mainstreamen* van duurzame ontwikkeling in nationaal beleid. Beleidsintensivering kunnen aan de orde zijn bij het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, en bij het cluster sociale insluiting/demografie/integratie. Bij de dwarsdoorsnijdende onderwerpen betreft de gewenste intensivering vooral de communicatie en het uitdragen van succesvolle aanpak. De recent tot stand gebrachte communicatiestrategie voor duurzame ontwikkeling van de meest betrokken ministeries biedt hiervoor de basis.

Eén van de beleidsinstrumenten van het EU SDS om tot uitwisseling van ervaringen te komen is een systeem van *peer review*. Afgesproken is dat hiermee geëxperimenteerd gaat worden. Nederland heeft zich als eerste EU-lidstaat aangeboden voor een dergelijk landenonderzoek. Zie verder par. 5.6.

3. Naar een duurzame energiehouding

3.1 Duurzame energie in Nederland en de Europese Unie

Verduurzaming van de energiehouding is een van de grote uitdagingen van deze tijd. Immers, de beschikbaarheid van olie en gas komt onder druk te staan, olieprijsstijgingen verstoren de economische groei en het toenemend energiegebruik leidt tot grote milieuproblemen. Een overgang naar duurzame vormen van energie is noodzakelijk. Fossiele bronnen blijven voorlopig het belangrijkste deel uitmaken van de mondiale energiemix, maar worden gaandeweg vervangen door duurzamere bronnen, zoals biomassa, wind en zon. Bovendien kan daarmee de afhankelijkheid van productielanden in instabiele regio's worden verminderd. Dat is een proces van vele decennia.

De Europese Unie werkt aan een herziening van het Europese energiebeleid en bracht daarover begin 2006 een groenboek uit. Uitgangspunten daarvan waren voorzieningszekerheid, concurrentie en duurzaamheid. Het Europese energiebeleid moet bijdragen aan het aanpakken van klimaatverandering en luchtkwaliteit, aan het beperken van EU kwetsbaarheid voor import van fossiele brandstoffen, aan het stimuleren van economische groei en banen, om zo zekere en betaalbare energie aan te bieden aan consumenten..

Het vigerende nationale energiebeleid is vastgelegd in de Energienota 2005, getiteld 'Nu voor later'. De nota stelt twee uitdagingen centraal: het garanderen van de voorzieningszekerheid en het aanpakken van het mondiale klimaatprobleem. Deze uitdagingen worden aangepakt met een serie maatregelen, die bijdragen aan oplossingen op de korte, middellange en lange termijn. Voor de lange termijn heeft het kabinet de ambitie een duurzame energiehouding te realiseren, door middel van energietransitie (zie par. 3.2). Dat betekent dat de uitstoot van broeikasgassen in de komende decennia met 60 tot 80 % omlaag moet. Dit vraagt technologische doorbraken en internationale samenwerking.

Voor de korte termijn is vooral energiebesparing efficiënt, omdat deze maatregelen de uitstoot van CO₂ verminderen, kosten besparen en de afhankelijkheid van buitenlandse energiebronnen verminderen. Hierdoor draagt het beleid ook op de korte termijn bij aan de energietransitie. Het besparingstempo gaat omhoog van de huidige 1% per jaar naar 1,3% vanaf 2008 en 1,5% vanaf 2012. In een recente brief aan de Tweede Kamer (TK 2006-2007, 29.023, nr. 34) geven de ministers van EZ en VROM aan dat er met name in de gebouwde omgeving behoefte bestaat aan intensivering van het beleid. De energiebedrijven worden met het opleggen van energiebesparingsdoelstellingen belast met het realiseren van een kwart van de beleidsintensivering.

De Energienota 2005 bepleit een verhoging van het aandeel duurzame energie. De huidige relevante Europese doelstellingen zijn 9% duurzame elektriciteit in 2010 en 10% duurzame energie in 2020. De eerste doelstelling ligt op koers: in 2005 is het cijfer 6,2%, grotendeels afkomstig van biomassa (75%) en wind (20%). In oktober 2006 is de eerste turbine van het Offshore Windpark Egmond aan Zee aangesloten op het elektriciteitsnet. Voor de doelstelling aangaande 10% duurzame energie zal een belangrijke beleidsinspanning gepleegd dienen te worden. De trend is weliswaar goed (40% groei in 2005 ten opzichte van 2004), maar de duurzame energieproductie bedraagt momenteel rond de 2,5% van het binnenlandse energieverbruik. De Energienota 2005 presenteert een pakket maatregelen om de groei vast te houden.

De invoering van de Europese richtlijn inzake biobrandstoffen vergt in de transportsector een groei van 2% in 2005 naar 5,75% in 2010, dat wil zeggen een groei van 1 miljoen hectoliter per jaar extra vervanging van reguliere brandstof door biobrandstof. Door middel van financiële en regulerende maatregelen zal het Rijk deze vervanging van reguliere brandstof door biobrandstof bevorderen. Tevens zet het Rijk in op de ontwikkeling van tweede generatie biobrandstoffen, die zowel goedkoper als beter voor het milieu zullen zijn.

3.2 Transitie naar een duurzame energiehouding

Het gezamenlijk advies van de Algemene Energieraad en de VROM-Raad uit december 2004 'Energietransitie: klimaat voor nieuwe kansen' maakt nog eens duidelijk dat van de overheid een leidende rol wordt verwacht bij de transitie naar een duurzame energiehouding. EZ werkt op basis

van de Energienota 2005 aan het uit de weg ruimen van barrières voor die transitie. Die zijn groot: fossiele energie is nu nog relatief goedkoop en ruim voorradig. Zeker de Westerse samenlevingen zijn ingesteld op die bronnen van energie. Er is behoefte aan een gunstiger investeringsklimaat voor alternatieven, en krachtige vormen van internationale samenwerking. De beide raden bepleiten een jaarlijkse energie-efficiency verbetering van 2%.

Bij de energietransitie is het duidelijk waar men halverwege deze eeuw wil zijn. De energietransitie richt zich op systeeminnovaties in de energievoorziening. De energievoorziening is duurzaam als deze schoon, betrouwbaar en betaalbaar is. De weg naar dat doel is minder duidelijk. Er wordt ingezet op verschillende transitiepaden, dat wil zeggen alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden die soms parallel lopen en soms niet. Het traditionele opdrachtgeverschap wordt vervangen door coalities en partnerschappen. In het kader van deze ontwikkeling is in 2005 de Task Force Energietransitie (TFE) ingesteld, onder voorzitterschap van de heer Willems, president-directeur van Shell Nederland. Voorts is de samenwerking tussen de zes ministeries (EZ, VROM, LNV, V&W, BZ en Fin) die met energie te maken hebben, versterkt. Sinds de zomer van 2005 werken deze zes ministeries door middel van een Interdepartementale Programmadirectie Energietransitie (IPE) op een nieuwe manier samen met bedrijven en maatschappelijke organisaties, waarbij platforms een belangrijke rol vervullen.

De TFE heeft in 2006 het rapport 'Meer met energie' uitgebracht, waarin de *task force* de route uitstippelt naar een duurzame energietoekomst met 2050 als horizon. Het rapport volgt de lijn van de Energienota 2005, maar bepleit een versterkte aanpak van energie-efficiency, oplopend naar 2% per jaar. TFE bepleit voorts 30% inzet van groene en hernieuwbare grondstoffen in 2050. De realisatie van deze doelen krijgt de komende jaren gestalte via zes thema's:

- groene grondstoffen;
- duurzame mobiliteit;
- ketenefficiency;
- nieuw gas (incl. Transitiecollege Glastuinbouw);
- duurzame elektriciteitsvoorziening (incl. Strategiegroep Windenergie Offshore);
- energie in de gebouwde omgeving.

Het zijn thema's waarbinnen voor het Nederlandse bedrijfsleven duidelijke kansen liggen om hun kennis en ervaring te verzilveren. Per thema is er een platform dat de ambities formuleert, de transitiepaden definieert en de concrete invulling geeft aan activiteiten die op korte termijn kunnen starten om lange termijnambities te verwezenlijken. Deelnemers van uiteenlopende organisaties inventariseren kansrijke projecten om de omslag naar een duurzamere energiehuishouding op gang te brengen. Gekozen is voor transitiepaden die het beste aansluiten bij de comparatieve voordelen van de Nederlandse economie en structuur. In voorkomende gevallen worden transitie-experimenten gekoppeld aan een specifieke regio's die vanwege hun kenmerken daarvoor in aanmerking komen. Het rijk draagt financieel bij aan de verwezenlijking van ideeën via de EOS-Demo regeling en de Unieke Kansen Regeling. Momenteel wordt door de zes platforms in totaal aan 26 transitiepaden gewerkt. Deze zijn opgenomen in het Transitie Actieplan dat in juni 2006 aan de Tweede Kamer is gezonden (TK 2005-2006, 29.023, nr. 27). De kabinetsreactie op het actieplan is eveneens aan de Tweede Kamer toegezonden (TK 2006-2007, 29.023, nr. 29)

Tot de eerste concrete projecten behoren:

- het warmwaterbedrijf Rijnmond dat overtollige warmte van Rotterdamse bedrijven inzet voor verwarming van huishoudens;
- de energieproducerende kas;
- aardgasbussen in de gemeente Haarlem;
- hybridisering van het leasewagenpark;
- experiment om bij de vernieuwing van Den Haag-Zuidwest energieopslag in de bodem in te voeren.

De transitieaanpak vergt een herbezinning op het beleidsinstrumentarium van het rijk. Er wordt daarom gewerkt aan een Beleidsagenda Transitie-instrumenten, waarin zal worden aangegeven op welke manier meer samenhang in het beleidsinstrumentarium kan worden verkregen vanuit het perspectief van de transitie. Het Koplopersloket ondersteunt ondernemers die innoveren, maar daarbij stuiten op belemmeringen in wet- en regelgeving of in beleid. In 2006 werden ruim 60 ondernemers vooruit geholpen bij het realiseren van een duurzaam proces of product.

3.3 Duurzame energie in OS beleid

Toegang tot energie voor duurzame ontwikkeling staat hoog op de Nederlandse beleidsagenda. Er zijn 1,6 miljard mensen wereldwijd verstoken van elektriciteit en 2,5 miljard mensen zijn nog steeds afhankelijk van traditionele biomassa als energiebron, met alle nadelige gevolgen voor gezondheid, werkbelasting van vrouwen en milieu. De toegang tot moderne energiediensten voor de armen is een voorwaarde voor het realiseren van de Millennium Ontwikkelingsdoelen. De minister voor OS heeft tijdens de voorjaarsvergadering van de Wereldbank en CSD 14 de toegang tot energie als voorwaarde voor het realiseren van de MDG's benadrukt.

Op verzoek van de G8 werkt de Wereldbank aan een Investeringsraamwerk voor Schone Energie en Ontwikkeling. Dit investeringsraamwerk bestaat uit drie pijlers: energie voor ontwikkeling, mitigatie (overgang naar een CO₂-arme economie) en adaptatie. Nederland vindt alle drie pijlers belangrijk en pleit voor een evenwichtige balans tussen de pijlers. Daarop is door Nederland 'Energy for All' gelanceerd, een initiatief op internationaal niveau om toegang tot moderne energiediensten, met name gericht op de armen in Sub-Sahara Afrika op te nemen in het Raamwerk. Het initiatief richt zich op moderne schone en energie-efficiënte technieken voor koken en voor basisverlichting in huis, op elektriciteitsvoorziening van scholen en klinieken en op kleinschalig productief gebruik van energie. Het initiatief heeft ertoe geleid dat de toegang tot energie voor de armen opgenomen werd in de slotverklaring van de G8 in Sint Petersburg. De Wereldbank werkt nu aan de verdere uitwerking van het Investeringsraamwerk en aan een Actieplan voor toegang tot energie in Sub-Sahara Afrika. Het actieplan komt in 2007 gereed.

Global Village Energy Partnership

Het Global Village Energy Partnership (GVEP) is één van de Public Private Partnerschappen, overeengekomen tijdens de World Summit on Sustainable Development in 2002. De Wereldbank en UNDP behoren tot de partners. GVEP heeft zich wereldwijd een vooraanstaande plek weten te veroveren in de grote fora rond de energiediscussie. Gevolg is onder meer dat de Russische Federatie fondsen ter beschikking stelt, dat de Wereldbank verhoogde aandacht en middelen reserveert en ook Japan hiervoor in beeld is. Er zijn wereldwijd momenteel ongeveer 3.000 mensen actief betrokken in het netwerk. Het GVEP secretariaat heeft in Engeland een wettelijke status verkregen, waardoor de DGIS financiering is zeker gesteld.

Tijdens CSD-14 stonden energie, luchtverontreiniging, industriële ontwikkeling en klimaatverandering op de agenda. Vanuit de energiesector werden elementen als toegang, hernieuwbare energie en de luchtverontreiniging binnenshuis besproken. CSD gaat niet alleen over beleid van ontwikkelingslanden; ook beleid van ontwikkelde landen wordt besproken. Veelvuldig werden dwarsverbanden gelegd tussen de diverse thema's en werd gepleit voor een geïntegreerd energiebeleid.

Nederland hecht groot belang aan de verdere ontwikkeling van hernieuwbare energie. Activiteiten worden ondersteund op gebied van zonne-energie, waterkracht en biobrandstoffen. In dit kader wordt bekeken wat de mogelijkheden zijn voor een samenwerking tussen Brazilië, Mozambique en Nederland op het gebied van bio-ethanol. Er wordt ook sterk ingezet op het verbeteren van het gebruik van traditionele brandstof met aandacht voor de uitstoot van broeikasgassen en de luchtkwaliteit binnenshuis. Vanuit de interdepartementale energietransitie (zie paragraaf 3.2) wordt het komen tot een meer duurzame energievoorziening van Nederland gekoppeld aan energievoorzieningszekerheid en het voorkomen van de afwenteling van onze energieproblemen op ontwikkelingslanden.

Nederland is tot nu toe het enige land dat een duidelijke outputdoelstelling voor duurzame toegang tot moderne energiediensten heeft vastgesteld: 10 miljoen mensen. Andere donoren zoals Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, maar ook de Internationale Financiële Instellingen, krijgen oog voor deze aanpak. Nederland zal de doelstelling vóór 2015 realiseren. Tot nu toe zijn contracten getekend waarmee 4,5 miljoen mensen op een verbeterde en duurzame manier kunnen koken en waardoor 3,5 miljoen mensen elektrisch licht in hun huis krijgen. Via het Duitse agentschap GTZ

worden verbeterde houtkachels in met name Afrika gerealiseerd, waarop ruim 3 miljoen mensen kunnen koken. Voorts worden via GTZ zonnepanelen geleverd die elektriciteit opleveren voor bijna een half miljoen mensen. SNV coördineert een programma dat in Azië biogasinstallaties installeert waardoor 1,3 miljoen mensen veilig kunnen koken en 150.000 mensen worden voorzien van verlichting. Voorts wordt toegang tot energie gerealiseerd via organisaties als E&Co, Free Energy Foundation, ITDG en EASE. FMO gaat het 'Access to Energy Fund' beheren. Hiermee zullen minimaal 2 miljoen mensen voorzien worden van energie. Momenteel wordt bekeken welk deel van deze doelrealisaties aan Nederland mag worden toegerekend ter invulling van de 10 miljoen doelstelling.

EU Energy Initiative - Policy Dialogue Fund

In 2006 zijn vele activiteiten gestart en voortgezet in samenwerking met onder andere UNDP, GVEP en regionale organisaties in Oost, West en Centraal Afrika en het Caribisch gebied. De activiteiten zijn gericht op institutionele en beleidsontwikkeling gerelateerd aan nieuwe toegang tot energiediensten en armoedebestrijding. Er zijn voor de Energy Facility van de EU medio september 2006 voorstellen in voorbereiding gekomen, waarbij in enkele gevallen DGIS mogelijkwerijs als co-financier optreedt. Het fonds is budgetneutraal verlengd tot september 2007.

4. Natuurlijke Hulpbronnen en Biodiversiteit

4.1 Duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit in Nederland

In 2006 heeft de Europese Commissie de thematische strategie inzake **duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen** gepresenteerd. In de komende jaren zal deze strategie zowel op Europees als op nationaal niveau worden gedetailleerd. In de Toekomstagenda Milieu is als actie reeds aangekondigd dat het kabinet in samenwerking met het bedrijfsleven zal starten met het in kaart brengen van het gebruik in Nederland van natuurlijke hulpbronnen en de beoordeling van milieu-impact daarvan over de gehele keten. Bij de uitvoering van deze actie wordt de nadruk gelegd op biotische hulpbronnen (zoals soja, vlees, palmolie) en ecosysteemdiensten (waaronder schoon water). De milieu-impact van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen over de hele keten kan in beeld gebracht worden met ketenanalyses en levenscyclusanalyses. Met deze kennis van zaken kunnen gerichte initiatieven worden genomen om de belasting van het milieu te verminderen. Deze kennis, voortkomend uit keten- en levenscyclusanalyses, kan ook benut worden om prioriteiten te kunnen stellen in aan te pakken materiaalstromen.

Bij de uitvoering van deze actie wordt ook aandacht geschonken aan het voorkomen van afwentelingseffecten naar de landen waar grondstoffen of producten vandaan komen. Deze aandacht past geheel bij de levenscyclusbenadering uit de EU-strategie. In de Toekomstagenda Milieu wordt - mede in respons op de Millennium Ecosystem Assessment (2005) - een aantal beleidsintensiveringen benoemd op het vlak van behoud van biodiversiteit. Met name gaat het om het versterken van de betrokkenheid van het bedrijfsleven, het ondersteunen van regionale initiatieven, opschaling van succesvolle experimenten op het vlak van ondermeer agrobiodiversiteit en het uitwerken en toepassen van het Ecobalans-concept.

De nationale uitvoering van het Biodiversiteitsverdrag en gerelateerde verdragen, zoals die ter bescherming van bedreigde soorten (CITES), trekvogels (Bonn) en *wetlands* (Ramsar) vindt plaats bij verschillende ministeries (LNV, V&W, VROM). Daarbij gaat het in de eerste plaats om **behoud van biodiversiteit**. Met het natuurbeleid wordt een aantal gebieden beschermd (Ecologische Hoofdstructuur) en krijgen een aantal soorten bijzondere aandacht. In 2018 moet in Nederland 728.500 hectare natuur in de EHS zijn ondergebracht. Momenteel ligt de vorming van de EHS goed op schema. De laatste jaren heeft er een verschuiving plaatsgevonden naar minder verwerving van grond voor de EHS. Er wordt meer gebruik gemaakt van de mogelijkheden die agrarisch en particulier natuurbeheer bieden. De filosofie achter deze omslag is dat meer agrarisch en particulier natuurbeheer bevorderlijk is voor de verbondenheid tussen samenleving en natuur. In 2007 evalueert LNV deze omslag.

De Europese Unie, en dus ook Nederland, heeft zich het doel gesteld dat in 2010 de afname van de biodiversiteit moet zijn gestopt. Volgens de Natuurbalans 2006 van het Milieu- en Natuurplanbureau lijkt Nederland die doelstelling in 2010 niet te gaan halen, ondanks het ingezette natuur- en milieubeleid. MNP concludeert dat in de periode 1990-2005 ongeveer 50.000 hectare nieuwe natuur is ingericht. De kwaliteit van leefgebieden is her en der toegenomen door verbeterde milieu- en ruimtecondities, inrichting en beheer. Dit alles heeft niet kunnen verhinderen dat de Nederlandse natuur steeds eenvormiger wordt en nog steeds veel planten- en diersoorten in aantal achteruitgaan. De situatie is voor een groot aantal soorten en gebieden, waaronder internationaal unieke, nog altijd ongunstig.

Dat wordt in belangrijke mate veroorzaakt doordat de milieu- en ruimtelijke randvoorwaarden voor behoud van natuur ondanks forse inspanningen onvoldoende worden gerealiseerd. VROM neemt daarom maatregelen om bijvoorbeeld de verzuring, verdroging, vervuiling van grondwater en gebruik van bestrijdingsmiddelen terug te dringen. Overigens, het werkt ook andersom: de biodiversiteit steekt met name door de regulerende functie van ecosystemen van nature al een handje toe om te komen tot een schoner milieu. Bacteriën breken verontreinigingen af, insecten bestrijden elkaar waardoor plagen in de landbouw geen kans krijgen.

In het ruimtelijk beleid kan, naast de ruimte voor de EHS ook buiten de natuurgebieden bescherming worden geboden aan biodiversiteitswaarden. Het Nederlandse landschap bestaat immers voor het grootste deel uit agrarische cultuurlandschappen. Deze landschappen staan onder grote druk van de

verstedelijking en de aanleg van wegen. Al deze ontwikkelingen leiden ertoe dat karakteristieke eigenschappen van gebieden en de daarbij behorende soorten verdwijnen. Een grotere eenvormigheid van soorten is het gevolg. Voor het behoud van biodiversiteit is het tegengaan van deze ontwikkelingen een stap in de goede richting. Met een gebiedsgerichte aanpak kan verstedelijking beter in het landschap worden ingepast en kan versnippering worden geweerd. Daarbij wordt gewerkt met de leefgebiedenbenadering, die ten doel heeft zowel soorten te beschermen en in stand te houden, als ook ruimte te bieden voor economische ontwikkeling. De aanpak richt zich op leefgebieden en groepen van soorten die daar leven, in plaats van op individuele soorten. In combinatie met de EHS vormt de leefgebiedenbenadering een compleet strijdplan voor het behoud van soorten.

In het kader van de uitvoering van de Flora- en Faunawet heeft LNV de afgelopen periode initiatieven genomen om sneller inzichtelijk te maken waar zich beschermde soorten voordoen. Het ministerie reserveert 20 miljoen € voor een Gegevensautoriteit Natuur, een betrouwbare databank waarin de vindplaatsen van beschermde wilde dieren en planten staan, binnen en buiten beschermde gebieden. Op die manier kunnen bedrijven, gemeenten en andere partijen worden voorzien van betrouwbare gegevens over de verspreiding van beschermde soorten in Nederland. Daarnaast geeft de gegevensautoriteit informatie over locaties waar herstel van bedreigde populaties wordt nagestreefd (de leefgebiedenbenadering).

In de tweede plaats gaat het om het **verduurzamen van het gebruik van biodiversiteit**: de integratie van biodiversiteit in economische sectoren, de zorg voor het duurzaam gebruik van ecosysteemdiensten en het slim gebruik maken van biodiversiteit als middel. De verduurzaming van de Nederlandse visserij krijgt veel aandacht. In aanvulling op Europese fondsen zet het kabinet extra geld in (7 miljoen € vanaf 2007) onder andere voor de pulskor (een alternatief vistuig) en de garantieregeling. LNV zal ook enkele proefprojecten ondersteunen die leiden tot betere afspraken over duurzaam beheer en duurzame benutting van de visstand in de binnenwateren. Voor het IJsselmeer zal in 2007 een visstandbeheercommissie worden opgericht.

Biodiversiteit in de Hoeksche Waard

De biodiversiteit in de Hoeksche Waard heeft in het beleid van VROM en LNV de afgelopen jaren een *pilot*-rol vervuld. Het lokale Biodiversiteitactieplan is in uitvoering genomen en de eerste fase zal in 2007 worden afgerond. In het kader van dit plan zijn zeer concrete projecten, zoals biodiversiteitsvriendelijk taludbeheer, in uitvoering genomen. Een aantal projecten is inmiddels afgerond (zoals leskisten voor scholen). In de Hoeksche Waard wordt voorts één van de *pilots* van het LTO-project Functionele Agrobiodiversiteit (FAB/natuurlijke ziekte- en plaagregulatie) uitgevoerd. De resultaten van het tweede jaar van dit project zijn hoopgevend. Het project 'Kwaliteitsimpuls groenblauwe dooradering', bedoeld ter ondersteuning van het FAB-concept, is succesvol afgerond. In vervolg hierop wordt momenteel een (maatschappelijke) kosten-batenanalyse voor de Hoeksche Waard uitgevoerd.

In 2006 is in samenwerking met de streek, de provincie Zuid-Holland en de WUR een proefproject gestart om de rol van bodembioïologie beter in beeld te krijgen. Deze proef is succesvol verlopen, de eindrapportage wordt begin 2007 opgeleverd. Na afronding van het rapport zal de follow-up (zowel landelijk als voor de streek) worden bepaald.

VROM heeft de afgelopen periode geïnvesteerd in het opzetten van experimenten waarin agrobiodiversiteit (de biodiversiteit in en om het boerenbedrijf) actief wordt benut om de bedrijfsvoering te verduurzamen. Specifieke aandacht gaat daarbij uit naar natuurlijke ziekten- en plagonderdrukking en naar stimulering van het bodemleven. Inmiddels worden in experimenten zoals het project Functionele Agrobiodiversiteit in de Hoeksche Waard (zie box), veelbelovende resultaten behaald. Voor de periode tot 2013 is in ILG-kader opnieuw ruimte gecreëerd voor het uitvoeren van biodiversiteitsexperimenten (10 miljoen €). Momenteel wordt verder in opdracht van VROM door LTO gewerkt aan een grootschalig stimuleringsprogramma voor agrobiodiversiteit en duurzaam bodembeheer (SPADE).

4.2 Transitie duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit

De Transitie Duurzaam Gebruik van Natuurlijke Hulpbronnen en Behoud van Biodiversiteit, kortweg de Transitie Biodiversiteit, richt zich op de vermindering van de negatieve internationale impact van Nederlandse consumptie en productie op natuurlijke hulpbronnen en de biodiversiteit, en op versterking van de capaciteit voor duurzaam beheer vooral in ontwikkelingslanden. Er wordt samengewerkt met bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties vanuit de lange-termijnvisie dat duurzaam gebruik en beheer van natuurlijke hulpbronnen een gedeeld belang en een gedeelde verantwoordelijkheid is.

De lange-termijndoelstelling van de Transitie Biodiversiteit is dat natuurlijke hulpbronnen duurzaam beheerd en gebruikt worden. Dit betekent onder meer dat productie-, regulerings- en gebruiksfuncties van ecosystemen gewaarborgd dienen te blijven. Binnen deze lange-termijndoelstelling zijn twee complementaire doelen geformuleerd:

- Het duurzaamheids- en lange-termijnperspectief is geïntegreerd in het internationale beleid van de Nederlandse overheid en de markt (duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit).
- In OS-landen moet duurzaamheid en lange-termijndenken een integraal onderdeel van beleid en handelen zijn. Nederlands beleid en het beleid van OS-landen beïnvloeden elkaar langs handelsketens en bij internationale beleidsvorming en in de uitvoering van het Nederlandse OS-beleid.

De keuze van de ketens wordt mede bepaald door hun onderlinge samenhang en de kansen voor actie en beleid die daaruit voortvloeien. De gekozen ketens (soja, bio-ethanol, plantaardige olieën en vismeel) zijn voor Nederland en internationaal belangrijk, leggen op verschillende manieren beslag op land en productiecapaciteit (*competing claims*), en kunnen zowel gebruikt worden in de voedselindustrie, in consumentenproducten, als vee- en visvoer en als brandstof. De consequenties van handelen in een keten heeft daardoor direct invloed op andere ketens. Visievorming, netwerken en een multi-sector aanpak zijn de sleutelbegrippen..

In 2006 is in partnerschap met Nutreco en IUCN de dialoog rond de verduurzaming van de vismeelketen verder vormgegeven, samen met de maatschappelijke partners uit de producerende landen en alle grote spelers uit deze sector. Resultaten van het initiatief zijn het voornemen te komen tot een mondiale ronde tafel verduurzaming van de vismeelketen, de erkenning bij de Zuid Amerikaanse producenten dat bredere duurzaamheidsaspecten (ecologisch, sociaal) belangrijk zijn en dat hun sterkere betrokkenheid bij de mondiale discussie nodig is.

Round Table Responsible Soy

Op initiatief van internationale maatschappelijke partners is een 'Round Table Responsible Soy' (RTRS) opgericht. Doel van deze ronde tafel is een mondiaal en participatief proces op te bouwen dat de economisch rendabele, sociaal rechtvaardige en ecologisch duurzame productie van soja bevordert. In Nederland voert de overheid, onder leiding van EZ, overleg met maatschappelijke organisaties en Nederlandse bedrijven over de sojaproblematiek. Doelstelling van dit overleg is te komen tot afspraken over verduurzaming van de keten en deze afspraken te gebruiken als inbreng in de mondiale discussie, die zich voornamelijk concentreert op Zuid-Amerika.

In maart 2005 is de eerste bijeenkomst van deze ronde tafel gehouden in Brazilië met meer dan 200 deelnemers, waaronder de grootste sojaproductanten en -afnemers. Eind augustus 2006 is de tweede bijeenkomst geweest in Asunción, Paraguay. Op verzoek van de Nederlandse maatschappelijke partners (ngo's en bedrijven) heeft BZ/OS een financiële ondersteuning gegeven voor de organisatie. Tevens is door de post in Brasilia deelgenomen aan de bijeenkomst. Deze bijeenkomst heeft geleid tot de 'Asunción Declaration' waarin besloten is tot de oprichting van een formele structuur als voortzetting van de ronde tafel. Tevens zijn 9 duurzaamheidsprincipes aangenomen, gerelateerd aan de invloed van infrastructuur, arbeidsrechten, landrechten, kleinschalig en traditioneel landgebruik, rurale gemeenschappen en migratie, water, bodem, biodiversiteit en het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen.

Dit is een belangrijke stap in de goede richting maar het is duidelijk dat implementatie nog een lange weg heeft te gaan. Op dit moment overleggen BZ/OS en LNV op welke wijze Nederland, samen met andere donoren zoals Zwitserland en Duitsland, het proces van verduurzaming verder kan ondersteunen. Tevens wordt bekeken op welke wijze een groot zuivelbedrijf kan worden ondersteund bij het gebruik van duurzame soja om zo via de marktketen de duurzame productie te bevorderen. Het overleg met de Nederlandse soja-coalitie gaat door.

Vanuit het afwentelingsperspectief wordt ook aangesloten bij de biomassadiscussie van de energietransitie. De biomassa en biobrandstoffendiscussie heeft in 2006 duidelijk aan belang gewonnen. Ingezet wordt op de duurzaamheidsaspecten van productie, met name in ontwikkelingslanden. Sociale, ecologische en economische kansen en bedreigingen komen aan de orde. Er is bijgedragen aan de Commissie Cramer over duurzaamheidscriteria (zie paragraaf 5.7). De duurzaamheidscriteria en de dilemma's in relatie tot internationale regelgeving, zoals in WTO-kader, zijn geagendeerd voor het biobrandstoffenbeleid. De ontwikkeling van duurzaamheidscriteria wordt verder ondersteund, onder andere in samenwerking met het Global Reporting Initiative. Eerder ontwikkelde kaders, zoals het Beoordelingskader Biodiversiteit, worden ingebracht in de discussies rond biomassa.

Aansluiting bij ronde tafels (soja (zie box), palmolie (zie par. 5.1)) is door de samenwerking met bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties een belangrijke aanpak van de transitie geworden.

4.3 Duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen en behoud van biodiversiteit in OS beleid

Een aantal thema's is prioritair in het OS beleid waar het biodiversiteit betreft. Deze prioriteiten komen voort uit de werkprogramma's van de Conventie inzake Biodiversiteit (CBD): het versterken van ecologische netwerken, duurzaam gebruik van biodiversiteit en het verminderen van de negatieve effecten van Nederlands handelen op biodiversiteit in het buitenland.

Wat betreft de *ecologische netwerken* is er de afgelopen jaren gewerkt aan het tot stand brengen van een samenhangend stelsel van ecosystemen in de Mekong delta. De komende jaren zal door Nederland steun gegeven worden aan het ontwikkelen van een ecologisch netwerk in het Kavanga-Zambezi bekken.

Nederland is nog steeds één van de meest actieve donoren op het gebied van bossen. *Duurzaam gebruik van bossen* en *behoud van biodiversiteit* staan in het beleid centraal. In het Amazone gebied gaat een nieuw regionaal programma van start met als doel de versterking van de samenwerking tussen de Amazone-landen voor behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit. Dit gebeurt via de Amazon Treaty Organization (OTCA). Een groot regionaal programma in de Kongo regio is nog in voorbereiding. Met IUCN werd het 'Livelihood & Landscapes' programma ontwikkeld dat eind 2006 in uitvoering is gebracht. De inzet van het programma is om bossen meer te laten bijdragen aan armoedebestrijding – bijvoorbeeld door middel van verbeterde toegangsrechten van de bevolking, het stimuleren van *biotrade* en het tegengaan van illegale houtkap.

Nederland neemt in het kader van de WSSD deel aan het Asia Forest Partnership (AFP). Het AFP komt moeizaam op gang en richt zich op discussies over verschillende aspecten van duurzaam bosbeheer in zuidoost Azië. Nederland is een van de weinige landen die op basis van een toezegging van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking een concreet project financiert. Het betreft werk gedaan door WWF-Indonesië, WWF-International, Tropenbos en CIFOR op het gebied van verbeterd bosbeheer in drie districten in Kalimantan, het bijeen brengen van aanbieders en afnemers van duurzaam geproduceerd hout en het ondersteunen van de Rondetafel voor duurzame palmolie. Via het Central Kalimantan Peatlands Project wordt Indonesië ondersteund bij het behoud van veenbossen waaronder het terugdringen van branden.

Wat betreft het *verminderen van de negatieve effecten als gevolg van Nederlands handelen* is deelname van Nederland aan het Forest Law Enforcement Governance & Trade (FLEGT) proces belangrijk. Dit proces heeft tot doel om illegaal hout van de Europese markt te weren. Naast deelname aan het proces in Brussel wordt er in Ghana, Maleisië en Indonesië steun verleend aan FLEGT.

Tot slot neemt Nederland actief deel aan de discussies in de diverse internationale bossenfora en organisaties zoals de CBD, United Nations Forum on Forests (UNFF) en International Tropical Timber Organization (ITTO). Nederland zet daarbij in op het ondersteunen van de samenwerking tussen deze fora en organisaties en het bevorderen van de uitvoering van hun actieprogramma's.

4.4 Veiligheid en stabiliteit in relatie tot milieudegradatie

In de vorige Voortgangsrapportage is uitgebreid ingegaan op het agenderen van het onderwerp 'veiligheid en stabiliteit in relatie tot milieudegradatie'. Inmiddels zijn met name in Afrika ambassades aan de slag gegaan met dit thema. Twee voorbeelden uit spanningsgebieden.

De Grote Meren

Aan de ambassade in Kigali, Rwanda, is in september 2005 een regionaal themadeskundige 'Veiligheid & Stabiliteit in relatie met Milieu & Duurzame Ontwikkeling' aan de slag gegaan. De prioriteit in de opdracht ligt in het opzetten van verantwoord milieubeheer door regionale samenwerkingsverbanden op het gebied van geïntegreerd waterbeheer en duurzame - vooral agrarische - ontwikkeling. Een belangrijk instrument is de actieve participatie in het zogenaamde Nile Basin Initiative in het Grote Meren Gebied (Uganda, Rwanda, Burundi, Oost-Democratische Republiek Congo en West-Tanzania). BZ/OS werkt in samenwerking met de andere Nederlandse ambassades in het Nijlstromgebied aan een meer geïntegreerde benadering van de substantiële Nederlandse bijdragen aan het initiatief. Voorts is een regionaal programma ten behoeve van duurzame ecologische ontwikkeling in de context van veiligheid & stabiliteit ontwikkeld, CATALIST (Catalysing Acceleration of Agricultural Intensification for Stability and Sustainability; zie box).

Hoorn van Afrika

Op het raakvlak milieu en conflict zijn in 2006 diverse activiteiten in voorbereiding genomen in de Hoorn van Afrika. In Ethiopië is een contract getekend met de Nederlandse vluchtelingenorganisatie ZOA, waarin elementen zijn opgenomen als participatieve landgebruiksplanning rondom vluchtelingenkampen en steunverlening bij het transformeren van levenswijzen die tot milieudegradatie leiden. Tevens wordt bijgedragen aan het Ethiopische GEF-*Small Grants Programme* dat zich sterk richt op milieuvluchtelingen en op *Internally Displaced People* die zijn weggevlucht voor gewelddadigheden en die vaak terecht zijn gekomen in ecologisch fragiele gebieden.

Catalist Programma

Het programma loopt van 1 oktober 2006 tot 30 september 2011 en wordt uitgevoerd door het International Center for Soil Fertility and Agricultural Development (IFDC). Hiermee is een bedrag gemoeid van 23,5 miljoen euros. Tezamen met een aantal lokale onderaannemers (voornamelijk ngo's) richt CATALIST zich op een bijdrage aan stabiliteit en duurzame ontwikkeling door inkomensverhoging in de agrarische sector - met name in de grensoverschrijdende bufferzones van nationale parken en wildreservaten - en op vrede en stabiliteit door conflictpreventie door middel van afname van de gevolgen van bevolkingsdruk op het land. Het programma kan, in aanvulling op nationaal beleid, lokaal alternatieve inkomsten bieden aan illegale mijnwerkers en ex-combattanten (die een hard en onzeker bestaan leiden en veel schade berokkenen aan de natuur en de bevolking) en zo bijdragen aan hun reïntegratie. Het programma kan de bestaanszekerheid voor *female-headed* huishoudens (waarvan er ten gevolge van de conflicten zeer veel zijn) vergroten.

Concreet gaat het om 225.000 boerenfamilies met gemiddeld 5 gezinsleden en 0,75 ha (dus totaal 169.000 ha). Het programma investeert eenmalig tussen de 73 en 100 euro per familie (niet als giften, maar in de vorm van training, erosiebestrijding e.d.). Dit moet leiden tot een jaarlijks additioneel inkomen van ongeveer 280 euro. Hier moet de investering van de boer nog af (zoals kunstmest, waarvan de kosten afhankelijk zijn van lokale omstandigheden). Vuistregel is dat 1 euro investering 2 euro's oplevert. Dat kan goed zijn voor een toename in inkomen van ongeveer 60% (op basis van het geschatte huidige inkomen en conform de ervaring van IFDC elders in de wereld). Op de lange termijn (30-50 jaar) kan de inkomensstroom oplopen tot 500%. Ook kan het aantal boeren dat profiteert oplopen, omdat zij niet afhankelijk zijn van giften, maar zelf kunnen besluiten mee te gaan doen aan geïntensiveerde landbouw. Voorts is het mogelijk dat meer donoren mee gaan doen waardoor het programma in een versnelling kan komen.

Overleg tussen boerenorganisaties, lokale overheden en de private sector moet het vertrouwen in commerciële landbouw vergroten en investeringen mogelijk maken. Door middelen te veilen aan distributeurs en door aansluiting te zoeken bij bestaande markten in de regio, kan de opbouw van de private sector worden versneld.

5. Instrumentarium

5.1 Partnerschappen

In de afgelopen jaren is BZ/OS partner geworden in zo'n vijftig publiek-private partnerschappen (ppp's). Deze partnerschappen dragen op verschillende manieren bij aan duurzame ontwikkeling. Nederland droeg in 2006 actief bij aan 10 partnerschappen die voortkomen uit de WSSD. Het betreft in de eerste plaats drie zogenaamde forum-netwerkpartnerschappen op het gebied van water (Global Water Partnership), energie (EU Energy Partnership) en duurzame landbouw (LAND). Deze drie partnerschappen hebben in 2006 hun positie verstevigd als platform voor constructieve dialoog tussen overheden en maatschappelijke actoren, gericht op kennisuitwisseling en agenda-beïnvloeding. Daarnaast heeft bijvoorbeeld het LAND partnerschap de lessen geanalyseerd en gepubliceerd uit de dialogen over landrechten in vier landen. De uitdaging van dit type partnerschappen is om via dialoog, beleids- en planvorming sneller over te gaan tot concrete uitvoering van aanbevolen beleid en planning.

In de tweede plaats gaat het om zeven publiek-private partnerschappen waarin concreet gewerkt wordt aan problemen op het gebied van water, energie, gezondheid, landbouw en biodiversiteit (de zogenaamde WEHAB-thema's). Deze ppp's hebben in 2006 diverse concrete resultaten opgeleverd:

- Klinische testen van nieuwe medicijnen in diverse Afrikaanse landen;
- Capaciteit in diverse landen in Azië en Afrika om de fytosanitaire kwaliteit van bijvoorbeeld garnalen, groenten en fruit beter te waarborgen;
- Conversie van 1,8 miljoen hectare waardevol regenwoud in oliepalmplantages in het grensgebied tussen Indonesië en Maleisië is voorkomen;
- In meer dan 10 landen worden Biotrade producten vermarkt waarbij een groter deel van de opbrengsten terecht komt bij de producenten die daarmee de duurzaamheid van het gebruik van biodiversiteit kunnen veiligstellen;
- De start van 97 projecten die duurzame toegang tot veilig drinkwater zal veiligstellen voor 10 miljoen mensen en toegang tot sanitaire voorzieningen voor ongeveer 5 miljoen mensen;
- Via het Global Village Energy Partnership worden rechtstreeks kleine ondernemers ondersteund om hun markt voor moderne energiediensten te vergroten.

Naast bovengenoemde partnerschappen zijn er 14 ppp's in uitvoering uit de 'Call for ideas' en meer dan 25 andere ppp's waarbij de Nederlandse ambassades of het Ministerie van BZ/OS partner zijn. Deze hebben additionele investeringen en additionele resultaten opgeleverd op het gebied van armoedebestrijding. Het betreft twee grote groepen van ppp's: marktketens en diensten. In de eerste groep gaat het vaak om markttoegang (vooral van de agrarische sector in ontwikkelingslanden), om kredietfaciliteiten voor het lokale midden- en kleinbedrijf, om duurzame productiemethoden, om medicijnontwikkeling en om betere arbeidsvoorzieningen. In de tweede groep gaat het om effectieve basisvoorzieningen op het gebied van onder meer gezondheid, en het efficiënter en met betere kwaliteit leveren van collectieve en publieke goederen zoals drinkwater en energie.

BZ/OS investeert meer dan 100 miljoen Euro in deze ppp's. In veel ppp's investeren de private partners, waaronder multinationale bedrijven, boerencoöperaties en kleine ondernemers in ontwikkelingslanden, meer dan BZ/OS. Ook publieke partners in ontwikkelingslanden zoals nationale en regionale overheden of gemeenten dragen bij. Honderden ondernemers leggen minder beslag op schaarse natuurlijke hulpbronnen en hebben meer zekerheid dat ze hun producten kunnen afzetten. Er zijn concrete perspectieven dat kinderen massaal kunnen worden beschermd tegen ziekten als malaria en tbc. Tienduizenden burgers in ontwikkelingslanden hebben inmiddels toegang tot betere water- en energievoorziening. En duizenden kleine boeren hebben in 2006 dankzij de ppp's hun inkomen substantieel weten te verbeteren. In de provincie Nariño in Colombia hadden kleinschalige koffieboeren dit jaar gemiddeld ruim 40% meer netto inkomsten dan vorig jaar, dankzij verbeteringen in hun productieproces en door zich te verenigen in coöperatieën waardoor ze een groter deel van hun oogst tegen een premie direct aan een lokale groothandel konden verkopen.

Veel van de ppp's hadden de afgelopen jaren een experimenteel, kleinschalig karakter. Het vervolg op de huidige ppp's zal vooral gezocht worden in het repliceren van succesvolle partnerschappen in andere landen (zoals dit op het gebied van drinkwater gebeurt met Mozambique en Yemen) en het verder opschalen van bestaande partnerschappen.

In de boxen in deze paragraaf worden enkele voorbeelden van ppp's toegelicht.

EU Water Initiative

Het partnerschap EUWI wordt gecoördineerd door de Europese Commissie. De voorgenomen fusie van de Afrika werkgroepen 'Integraal waterbeheer' en 'Drinkwater en Sanitatie' tot één 'Afrika Water Werkgroep' heeft in 2006 onder Duits voorzitterschap vorm gekregen. In Ghana, Ethiopië, Mozambique, Kaap Verdië en Zambia is de eerder gestarte nationale *multi-stakeholder* beleidsdialoog voortgezet. De ontwikkeling van een nationaal strategisch plan ('*road map*') om de Millennium Development Goals voor drinkwater en sanitaire voorzieningen te bereiken, staat hierbij centraal. Binnen deze nationale beleidsdialoog wordt extra aandacht gegeven aan de financiering van de *road map* (in afstemming met de werkgroep 'Financiën'), donorharmonisatie en -coördinatie, capaciteitsopbouw en monitoring van de voortgang. Ook vindt beleidsafstemming plaats over bijdragen van anderen voor onder meer de totstandkoming van nationale waterbeheerplannen via het Global Water Partnership (GWP) en het opstellen van een nationaal beleidskader via het door de Wereldbank beheerde Water and Sanitation Program (WSP).

In Ghana, Zambia en Mozambique heeft dit geleid tot vergaande samenwerking tussen de drie genoemde EUWI werkgroepen en afstemming van de activiteiten onder leiding van het betreffende land. De landenbeleidsdialoog is vorm gegeven volgens het systeem van '*twinning*': elk Afrikaans land wordt terzijde gestaan door één van de Europese lidstaten die aan EU-zijde als 'trekker' van de beleidsdialoog functioneert. Nederland vervult deze trekkersrol in Mozambique, hetgeen betekent dat de Ambassade Maputo intensief betrokken is bij de invulling van de activiteiten aldaar.

Kritiek van de African Ministerial Conference on Water en van ngo-zijde vanwege het uitblijven van concrete resultaten, heeft ertoe geleid dat het Duitse EU voorzitterschap veel tijd heeft gestoken in het herdefiniëren van doeleinden en werkwijze van de Afrika werkgroep. Naast een grotere rol voor de vertegenwoordigingen van lidstaten en de Europese Commissie bij het voeren van de beleidsdialoog in de ontvangende landen, wordt aansluiting bij het EU-Afrika Infrastructure Partnership nagestreefd.

De resultaten van de "call for ideas" zullen begin 2007 worden geëvalueerd. Het moment is aangebroken om te intensiveren en om de successen op te schalen, waardoor via ppp de millennium ontwikkelingsdoelen voor miljoenen mensen kunnen worden gerealiseerd in plaats van tienduizenden.

Ziekte in Afrika

De Netherlands African Partnership for Capacity Development and Clinical Interventions (NACCAP) beoogt excellent wetenschappelijk onderzoek naar toepasbare klinische interventies met betrekking tot HIV/Aids, malaria en tuberculose te combineren met investering in duurzame Afrikaanse R&D capaciteit. De combinatie is nodig om een eigen Afrikaanse onderzoeksagenda te ontwikkelen en eigen beleid dat is gebaseerd op klinische testen. De versterking van de R&D capaciteit vindt plaats binnen bestaande Nederlands-Afrikaanse partnerschappen en is ingebed in de Zuid-Zuid en Noord-Zuid netwerken van de European and Developing Countries Platform for Clinical Trials and Poverty Related Diseases (EDTCP).

Op dit moment participeren met Nederlandse NACCAP steun drie Afrikaanse onderzoeksinstituten in Europees-Afrikaanse onderzoeksconsortia binnen EDCTP. Er worden nieuwe behandelstrategieën tegen HIV uitgetest bij patiënten die ook tuberculose of malaria hebben. Een ander instituut is bezig met de voorbereidingen voor een *trial* met malariavaccins en er wordt onderzocht welke behandeling van malaria en bloedarmoede bij zwangere vrouwen en jonge kinderen met HIV het meest geschikt is voor zwangere vrouwen en netgeboren kinderen met HIV. Voor verdere ontwikkeling is echter ook de betrokkenheid van de farmaceutische industrie noodzakelijk. Nederland is daarom via NACCAP onlangs gestart met het stimuleren van de samenwerking tussen Afrikaanse onderzoeksinstituten en de (Europese) farmaceutische industrie in de hoop de schakels van de lange keten van idee tot product dichter in elkaar te weven.

Bedrijven met een voorstel hadden vaak moeite een ingang te vinden binnen het ministerie. Ook was men van mening dat de afhandeling van de voorstellen veel tijd in beslag heeft genomen. Om dit te verbeteren en de onderlinge interne afstemming te vergroten, heeft de minister voor Ontwikkelingssamenwerking besloten een ppp-loket te openen waar voorstellen kunnen worden aangeboden via partnership@minbuza.nl. Verder zijn er tien drempelcriteria geformuleerd waaraan binnenkomende voorstellen snel kunnen worden getoetst. Deze professionalisering zal ertoe leiden dat de beoordelingstijd van voorstellen zal worden verkort en direct bij de desbetreffende thematische directie voor behandeling wordt bekeken.

Koffieproductie

In het Colombiaanse Sustainable Development Program for Nariño's Coffee growing families werken Carcafe, Empresas de Nariño (ENA), Starbucks, IOM, regionale overheid en BZ/OS samen. Het Publiek Private Partnerschap is in mei 2005 gestart in het zuidwesten van Colombia, een gebied waar een premium koffiekwaliteit wordt geteeld, maar waar gewapend conflict de continuïteit van de koffieproductie bedreigt en kleine koffieboeren onder de armoedegrens leven. Het Partnerschap richt zich in eerste instantie op 1080 koffiefamilies, waarvan er veel een alleenstaande moeder aan het hoofd hebben. Het Partnerschap heeft per medio 2006 het volgende opgeleverd:

- bij 760 van deze families is de huishoudelijke en productieve sanitaire infrastructuur inmiddels verbeterd;
- alle 1080 families ontvangen technische assistentie in betere (milieuvriendelijke) productietechnieken en alternatieve teelten (naast koffie andere producten voor basisonderhoud);
- tot nog toe hebben de kleine koffieboeren zeven associaties opgericht waar zich honderden van hen bij hebben aangesloten. Hierdoor doen deze boeren nu rechtstreeks zaken met de groothandel en bedingen ze hogere prijzen dan via tussenpersonen. Hun inkomsten uit de oogst van april-mei 2006 liggen tot nog toe circa 50% hoger dan in 2005. Verbeteringen in het productieproces waardoor meer koffie aan de hoogste kwaliteitseisen voldoet en dus met een premie verkocht wordt, zijn hierbij een belangrijke factor. Dit is een concrete aanwijzing dat het Partnerschap de eigen doelstelling gaat halen;
- voor meer dan 300 koffieboeren is het proces van legalisatie van hun gronden gestart.

In 2007 zal de infrastructuur bij de resterende 320 families worden verbeterd, zal de landregistratie voor meer boeren in behandeling worden genomen, zullen de trainingen worden afgerond en zullen de boeren zich verder verenigen in associaties. Er is perspectief dat binnen het beschikbare budget nog 100 families extra kunnen worden opgenomen in het programma.

Markttoegang Zuidoost Azië

In 2006 is verder voortgebouwd op de in 2005 gestarte uitvoeringsfase van de WSSD partnerschappen Markttoegang in de Zuidoost Aziatische landen (voortouw LNV). Projecten richten zich in het algemeen op expertise- en informatie-uitwisseling, training, onderzoek, dialoog en sectorbrede samenwerking. In de Zuid Oost Aziatische landen heeft, naast formeel bilateraal en trilateraal overleg, formeel en informeel overleg tussen overheid, bedrijfsleven en ngo's bijgedragen aan de voortgang op de thema's duurzame productie, integraal ketenbeheer en voedselveiligheid. Zonder directe betrokkenheid van overheden hebben bedrijfsleven en ngo's overleg over duurzaamheid in relatie tot palmolie en garnalen. Voor palmolie is dit overleg geïnstitutionaliseerd in de Round Table on Sustainable Palm Oil (RSPO) die eind 2005 principes en criteria voor duurzame palmolie heeft aangenomen. Voor palmolie zullen in 2007 richtlijnen voor voedselveiligheid worden opgesteld en op een aantal bedrijven (plantages, oliemolens, transport) en bij kleinschalige producenten worden getest. Daarna zullen deze voor de keten als geheel van toepassing worden.

Voor garnalen zetten ngo's en bedrijfsleven zich informeel in om sociale en milieucriteria in 'EurepGap' op te nemen. De gevolgen van aanname van uitgebreide EurepGap standaarden voor de positie van kleine producenten zijn een punt van discussie. Vanuit het partnerschap wordt gezocht naar vormen van ondersteuning aan kleine producenten. Bij garnalen ligt het accent op het voldoen aan de eisen voor export naar de EU, waarbij voornamelijk gekeken wordt naar de positie van kleinschalige producenten. Daarnaast zal via een website informatie over de partnerschappen voor oliepalm en garnalen beschikbaar komen voor een breder publiek.

In Vietnam zal door de Nederlandse visimporteurs in samenwerking met de Vietnamese overheid en de private sector een project worden uitgewerkt om knelpunten in de keten voor gekweekte vis (pangasius) aan te pakken, om daarmee export naar de EU te verbeteren. Voor het trilaterale partnerschap Indonesië – Maleisië - Nederland is een interne *review* voorzien voor de volgende formele bijeenkomst in mei/juni 2007.

De Partnerschappen Markttoegang vonden hun oorsprong in de problemen op het gebied van voedselveiligheid. Maar op uiteenlopende terreinen, zoals voldoen aan wettelijke normen voor voedselveiligheid of duurzame productiemethoden, bleken transparantie in de keten en samenwerking en uitwisseling van kennis en standpunten tussen de *stakeholders* in de keten aanknopingspunten te bieden voor capaciteitsopbouw en verbetering van markttoegang.

Concrete projecten voortgezet of nieuw in uitvoering genomen in 2006 zijn onder meer:

- Onderzoek naar contaminaties in de palmolieketen (Indonesië en Maleisië);
- Faciliteren van het secretariaat van RSPO in Jakarta (Indonesië);
- Studie en training duurzame productie van palmolie gericht op High Value Conservation Forest, met name voor kleine producenten (Indonesië);
- Training van laboratoriummedewerkers zowel voor garnalen als vis (Indonesië, Maleisië, Vietnam);
- Herstel van mangrove (Maleisië);
- Projecten op het gebied van *Quality Assurance* en *Good Aquaculture Practices* voor garnalen (Indonesië, Maleisië, Vietnam).

In Zuidoost Azië zullen in de loop van 2007 verdere initiatieven worden genomen die gericht zijn op ondersteuning van kleine producenten in zowel de palmolie- als de garnalen- en visketen in Indonesië en Vietnam. Op het gebied van garnalen zullen trainingen voor laboratoriumpersoneel worden gecontinueerd in Maleisië en Indonesië. Verder zullen de initiatieven op het gebied van voedselveiligheid en -kwaliteit voor alle producten worden voortgezet. Verder zullen de behaalde resultaten breed gecommuniceerd worden naar lokale en Nederlandse *stakeholders*, hetgeen tot nieuwe initiatieven en impact kan leiden.

Een soortgelijk partnerschapsprogramma vindt plaats in Afrika (voortouw BZ/OS).

Kredietverlening platteland

Het doel van het publiek privaatschap tussen Rabo Financial Institutions Development BV, GAPI SI, Norfund en KfW is de opzet van een bank die het platteland van Mozambique bedient. De meeste Mozambicanen buiten de steden hebben geen toegang tot krediet of andere bancaire diensten. Dit staat verdere vermindering van armoede en duurzame ontwikkeling in de weg. Een effectief en professioneel bestuurde bank met rurale oriëntatie kan dit knelpunt oplossen.

De onderhandelingen over de nieuwe bank zijn afgerond in augustus 2006 met de ondertekening van de *Joint Venture Agreement* tussen de vier aandeelhouders van de bank. Medio september zijn het contract voor het Partnerschap, het *Memorandum of Understanding* en de *Terms of Reference* voor het adviescomité van de bank ondertekend. Het onderhandelingsproces is soms moeizaam geweest. De Ambassade in Maputo heeft een rol kunnen spelen bij de oplossing van enkele gevoelige punten. Mede dankzij het Partnerschap is de ontwikkelingsrol van de bank nadrukkelijk in beeld gebleven en is een adviescomité gevormd waarin ook Novib en het Mozambicaanse Ministerie van Planning en Ontwikkeling plaatsnemen. Dit versterkt het draagvlak van de nieuwe bank en de focus op bancaire activiteiten buiten de grote steden.

De activiteit heeft een hoog profiel in de Mozambicaanse context, waar de regering ontwikkeling van districten en aanpak van knelpunten, zoals toegang tot financiering, hoog op de agenda heeft. Er is maatschappelijke druk voor oprichting van een overheidsgecontroleerde ontwikkelingsbank. Dit partnerschap kan helpen een veel gezonder alternatief vorm te geven, gebaseerd op private investeringen en risico's, maar tegelijkertijd met een duidelijke betrokkenheid van de publieke sector. De eerste aanstellingen van het management team zijn gedaan, de oude orderportefeuille van GAPI gaat nu over naar de nieuwe bank en de aanvraag voor de bankvergunning is gedaan. Na jaren voorbereiding gaat de bank van start met duidelijk geformuleerde doelstellingen over het aantal kantoren, de cliënten, het aantal leningen en het te behalen percentage van de spaarmarkt.

Keurmerk Bloemen

In de Public Private Partnership Fair Flowers Fair Plants werken Union Fleurs, Both ENDS, FNVBondgenoten, Organisatie Latijns Amerika Activiteiten en BZ/OS samen aan de wereldwijde introductie van een consumentenlabel voor milieuvriendelijk en sociaal verantwoord gekweekte bloemen en planten die worden afgezet op Europese markten. Het Partnerschap beoogt tevens om productie onder het label te bevorderen in ontwikkelingslanden. Hiertoe werken de industrie (productie en handel) en maatschappelijke organisaties (toezicht op milieunormen en arbeidsomstandigheden) samen. Bloemen die onder het keurmerk op de markt worden gebracht, zijn geproduceerd volgens de milieunormen van het bestaande programma MPS en volgens de sociale normen van de *International Code of Conduct* voor de productie van snijbloemen.

Voortgang verloopt over de gehele linie goed. Op zeer korte termijn worden de eerste bloemen onder het Fair Flower Label op de Franse en Duitse markt gebracht. Knelpunten op het gebied van communicatie en effectief inzetten van de netwerken van vakbonden en ngo's zijn goeddeels opgelost. *Benchmarking* verdient meer aandacht met name de onderliggende criteria. De afzetmarkt voor Fair Flower gelabelde bloemen zal toenemen. De verwachting is dat het label begin 2008 op de Nederlandse markt wordt gelanceerd.

5.2 Leren voor Duurzame Ontwikkeling

Het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO) stelt zich ten doel om bij maatschappelijke actoren leerprocessen op gang te brengen die gericht zijn op het hanteren van een duurzame afweging. Het programma is georganiseerd rond drie pijlers, te weten:

Pijler 1 Lerende individuen (onderwijs);

Pijler 2 Lerende organisaties (rijk, provincie en waterschappen);

Pijler 3 De lerende samenleving (via provinciale regisseurs). Elke pijler wordt hieronder toegelicht.

5.2.1 Pijler 1: Lerende individuen (onderwijs)

Voor pijler 1 zijn in 2006 goede contacten opgebouwd in *mainstream* organisaties als Kennisnet, Cito en Stichting Leerplanontwikkeling (SLO). De uitgebreide *webportal* 'Duurzaamheid op Kennisnet' is te gebruiken door alle scholieren voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs in Nederland (www.duurzaamheid.kennisnet.nl). Voor leerlingen in het primair onderwijs is een dergelijke website in ontwikkeling.

Cito heeft met de Domeinbeschrijving Duurzame Ontwikkeling voor het Primair onderwijs een goede basis gelegd om duurzame ontwikkeling op te nemen in het leerlingvolgsysteem. SLO heeft duurzame ontwikkeling aangewezen als beleidsspeerpunt en een visiedocument ontwikkeld op basis waarvan zij de komende jaren invulling gaat geven aan duurzame ontwikkeling. Er zijn DO-netwerken actief voor docenten en bestuurders van verschillende onderwijssectoren: DHO, DMBO, Netwerk Duurzame PABO. Voor primair en voortgezet onderwijs zijn daartoe contacten gelegd met SLO en Kidslive. Inhoudelijk wordt afstemming gerealiseerd tussen duurzame ontwikkeling, natuur- en milieueducatie, natuur, water, burgerschap en techniek. Het Basisboek Duurzame Ontwikkeling is uitgegeven door educatieve uitgeverij Wolters-Noordhoff. Vanuit het bedrijfsleven (w.o. Shell, Nashuatec, Unilever) wordt zichtbaar gemaakt dat werknemers van de toekomst DO-competenties dienen te bezitten en dat het onderwijs dit als leidraad kan gebruiken.

In veel provincies worden in het basis- en voortgezet onderwijs projecten, zoals Scholen voor Duurzaamheid, uitgevoerd.

5.2.2 Pijler 2: Lerende organisaties (rijk, provincies, waterschappen)

Het streven binnen deze pijler is om ambtenaren aan te zetten tot denken en doen in termen van duurzame ontwikkeling: duurzame afwegingen maken in beleid. Er zijn drie essays opgesteld om een gewogen beeld te krijgen van de duurzaamheidsprestaties van de Rijksoverheid:

1. "Duurzaam besturen. Bijdragen van beleidsmakers aan duurzame ontwikkeling" van Dr. Mirko Noordegraaf en Drs. Karlijn van Lierop;

2. "En nu echt aan de slag met duurzame ontwikkeling! De prestaties van het Rijk bezien vanaf de werkvloer" van Prof. John Grin en Drs. Wilma Aarts, geschreven vanuit politicologisch perspectief;

3. "Duurzame Overheid? Tijd voor Duurzaam Leiderschap" van Mr. Anastasia A. Kellermann, geschreven op basis van een analogie met het bedrijfsleven.

Deze essays zijn gebruikt als bouwstenen voor de brief van de Minister-President aan de Tweede Kamer (TK 2006-2007, 30196, nr. 11). De essays zijn digitaal verkrijgbaar via de website

www.senternovem.nl/lvdo.

Er liggen cursussen van verschillende aanbieders klaar die gebruikt kunnen worden voor een introductie 'Duurzame Ontwikkeling op Maat' in het kader van ambtelijk vakmanschap. Deze zijn onder meer toegepast in de provincies Overijssel en Zeeland en bij twee directies van LNV. Binnen LNV is een DO-toets ontwikkeld, waarmee ambtenaren leren om duurzame ontwikkeling in de beleidscyclus mee te wegen. Het PPP-spel (People, Planet & Profit) dat ontwikkeld werd, kan als werkvorm worden gebruikt om het afwegingskader voor duurzaamheid (de '3x3 matrix' uit de Rijksverkenning Duurzame Ontwikkeling 2001) toe te passen. Dit spel werd onder meer getest door de provincies Groningen en Zuid Holland, door de ministeries van LNV en VROM en door SenterNovem.

Bij verschillende departementen zijn initiatieven ontstaan die aansluiten bij interne veranderopgaven, zoals van binnen naar buiten werken of beleid met burgers. Veel aandacht bestaat hierbij ook voor de persoonlijke ontwikkeling van medewerkers en het opheffen van leerblokkades. Dit is geanalyseerd in een project met de provincie Zuid-Holland, het Ministerie van BZ, het Ministerie van V&W en het

Ministerie van LNV. Inzicht in de leerblokkades wordt vertaald in een aantal gerichte interventies binnen deze overheden om tot inbedding van duurzaam afwegen te komen. Met het Ministerie van BZ is een bijzonder initiatief genomen: het ministerie en het programma LvDO hebben alle aanbieders van opleidingen uitgenodigd voor een ontmoeting over versterken van competenties van BZ/OS-medewerkers voor duurzaam afwegen. Ten tweede is aangegeven dat BZ/OS in 2008 ook het opleidingenprogramma duurzaam wil inkopen. Ruim 60 opleiders van 40 bureau's en instellingen hebben deze uitdaging opgepakt.

Ook binnen de provincies boekt LvDO concrete resultaten:

- Friesland werkt aan een Duurzaamheids-top en zoekt nog andere aanknopingspunten;
- Groningen en Drenthe werken aan de ontwikkeling van de Regio Groningen-Assen, een *mainstream*-thema in deze provincies;
- Overijssel werkt aan een vervolg op de Masterclass DO en zoekt aansluiting bij het bestuurlijk debat over duurzame ontwikkeling;
- In Flevoland wordt een competentie- en organisatieversterkende aanpak gekozen;
- Deze benadering staat ook in Utrecht centraal in de eerste fase waarin een masterclass met bestuur, inhoudelijk management en de P&O afdeling wordt gehouden;
- Gelderland werkt langs drie lijnen: een duurzame basis door training, aanhaken bij duurzaam inkopen en aanpak handhaving;
- Zuid-Holland is volop aan het werk met o.a. de P4-scan en ontwerpt nu een volgende fase, waarin *coaching* centraal komt te staan;
- In Zeeland is een succesvol scholingsmodel gaande (i.s.m. Hogeschool Zeeland) en worden aanvullende initiatieven genomen;
- Noord-Brabant schoolt en organiseert dialoog voor zijn ambtenaren rond Plattelands Ontwikkeling;
- In Limburg wordt gewerkt aan een trainingsaanbod en kansen voor verdieping;
- Daarnaast is met het IPO gesproken over aansluiten bij de *mainstream* voor IPO en provincies namelijk 'gebiedsontwikkeling'. Daarin komt een groot leertraject waarbij LvDO aansluit en stuurt op een stevige benadering vanuit *Duurzame* Gebiedsontwikkeling.

Tot slot faciliteert LvDO vijf waterschappen die samen met het Ministerie van V&W werken aan de *benchmark* duurzame ontwikkeling onder de noemer '*Benchmark MVO*'. Inmiddels is ook het 'Netwerk Waterschappen en DO' actief.

5.2.3 Pijler 3: De lerende samenleving (via provinciale regisseurs)

Op basis van Provinciale Ambitie Statements worden onder aansturing van provinciale regisseurs tal van lokale en regionale projecten uitgevoerd waarmee in de praktijk geoefend wordt met het realiseren van duurzame wijken, bedrijventerreinen, vitaal platteland en burgerparticipatie. Projecten sluiten steeds meer aan bij *mainstream* (partijen, besluitvormingsprocessen). Zo wordt in Noord-Brabant LvDO gezien als ideale voorfase voor ISV en reconstructie. De diversiteit van de projectindieners en hun partners is flink toegenomen. De provincies weten dit steeds beter te combineren met het duurzaamheidsbeleid van hun eigen organisatie: daar waar pijler 2 en pijler 3 elkaar raken en inspireren.

In de praktijk vormen de vele initiatieven die de provincies bereiken, een goede afspiegeling van de maatschappelijke betrokkenheid bij duurzame ontwikkeling. Zo'n 300 projecten worden gesteund samen met de provincies, die de regie hiervoor op zich hebben genomen. Zie de vele voorbeelden op de projectenbank van www.lerenvoorduurzameontwikkeling.nl.

Internationaal gezien heeft het programma LvDO succes in de zin dat Nederland als expert wordt gezien bij het ontwikkelen van indicatoren (Wergroep UNECE, adviesraad van UNESCO). Nederland heeft in zijn programmatische aanpak de rol van voorloper op het gebied van 'Education for Sustainable Development'.

Tot slot is het programma LvDO aanspreekpunt voor de uitvoering van activiteiten rond de Decade for Education on Sustainable Development (DESD) ingesteld door de Verenigde Naties. Een flink aantal Nederlandse organisaties zijn samengebracht in de DESD-Alliantie. LvDO faciliteert in dat verband de te volgen communicatiestrategie duurzame ontwikkeling en biedt tevens ondersteuning aan Duurzame Dinsdag.

2007 is het laatste programmajaar van het Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO) 2004-2007. De lopende activiteiten worden doorgezet. Voor de provincies is het van belang dat bijtijds een beslissing valt over een mogelijk extra programmajaar of een geheel nieuwe programmaperiode. Daartoe wordt een tussentijdse evaluatie uitgevoerd. De interdepartementale/interbestuurlijke Stuurgroep heeft de ambitie uitgesproken om in 2008 een nieuwe programmaperiode te starten en binnen de nationale duurzaamheidsstrategie een meer strategische rol te spelen.

5.3 Maatschappelijk verantwoord ondernemen

5.3.1 Nationale ontwikkelingen

MVO Nederland is -als geen ander- startpagina en wegwijzer voor ondernemend Nederland op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen. MVO Nederland brengt partijen bij elkaar om kennis te delen en gezamenlijke activiteiten te ondernemen. Het doel is om zo veel mogelijk ondernemers te stimuleren om MVO op te pakken en uit te bouwen. Speerpunt daarbij is het inspireren en faciliteren van het midden- en kleinbedrijf. Dit gebeurt vooral via het verankeren van MVO in de activiteiten van reguliere ondernemersorganisaties (zoals brancheorganisaties en kamers van koophandel). Inmiddels hebben zo'n 250 partners zich bij MVO Nederland aangesloten. De website is een belangrijk communicatie-instrument en is in 2006 aangepast.

Begin 2006 is MVO Nederland gestart met het brancheprogramma waarin samen met brancheverenigingen bekeken wordt welke activiteiten ondernomen kunnen worden om MVO bij de leden van de betreffende vereniging te stimuleren.

Andere activiteiten van MVO Nederland in 2006 waren onder meer:

- ontwikkeling van een landelijke MVO-scan voor het midden- en kleinbedrijf;
- werkwinkels over specifieke MVO-thema's;
- ontwikkeling van zes MVO *toolkits*, in samenwerking met diverse partijen, voor de volgende landen: India, Indonesië, Zuid-Afrika, Brazilië, China, Rusland. De *toolkits* staan sinds 1 september 2006 op de website van de EVD;
- deelname aan het European Expert Committee on CSR and SME's.

Begin 2004 gaf de Staatssecretaris van Economische Zaken, coördinerend bewindspersoon voor MVO, aan dat zij in 2006 de stand van 5 jaar MVO en MVO-beleid zal opmaken. Dit onderzoek, onder de titel 'Terugblikken en versnellen', is in juli 2006 gestart en zal resulteren in een rapport aan de Tweede Kamer. Bij de begeleiding van het onderzoek zijn o.a. MVO Nederland en de ministeries van VROM, LNV, BZ/OS en SZW betrokken.

Transparantie en MVO zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de jaarlijkse *Transparantiebenchmark*, die in opdracht van EZ wordt uitgevoerd, wordt de kwantitatieve en kwalitatieve ontwikkeling van maatschappelijke jaarverslaggeving in Nederland gemeten. De 3^e editie van deze *benchmark* verscheen december 2006. In augustus 2006 kondigde de Staatssecretaris van EZ in een brief aan de Tweede Kamer (TK 2005-2006, 29402, nr.3) een nieuwe website over keurmerken aan waarbij de Raad voor Accreditatie beoordeelt welke keurmerken daarop worden vermeld. Deze website verschijnt in de loop van 2007 onder www.consuwijzer.nl

Uit ervaring blijkt dat veel ondernemers een steuntje in de rug kunnen gebruiken bij de zakelijke en systematische benadering van duurzaam ondernemerschap. Om bedrijven te helpen met het implementeren van duurzaamheid in de bedrijfsvoering heeft het Ministerie van LNV het LEI opdracht gegeven een duurzaamheidsscan te ontwikkelen voor ondernemers in alle schakels en sectoren van de agrofoodsector. Vanaf begin oktober 2006 is een verbeterde en uitgebreide versie van de duurzaamheidsscan van het LEI beschikbaar. De scan is in een nieuw jasje gestoken en uitgebreid met een duurzaamheidsportal op internet waar ondernemers via *links* kunnen doorklikken naar praktische instrumenten. Door de gratis digitale duurzaamheidsscan in te vullen, krijgt de ondernemer een spiegel voorgehouden die verbeterpunten laat zien. De scan gaat systematisch in op alle facetten van duurzaam ondernemerschap. Centraal staat de zogenaamde 'Triple-P' van People, Planet, en Profit. De ondernemer kan op basis van het totaalbeeld een duurzaamheidsstrategie formuleren en implementeren. Hij kan het resultaat van de scan ook gebruiken bij het organiseren van een dialoog met betrokken partijen en bij het samenstellen van een duurzaamheidsverslag. De duurzaamheidsscan is te vinden op <http://www3.lei.wur.nl/duurzaamheidsscan>.

De monitor duurzame landbouw volgt de voortgang richting duurzame landbouw en geeft daaraan tegelijkertijd een impuls door inzicht te bieden in (de ontwikkeling van) ambitieniveaus en voortgang. De monitor omvat een jaarlijks herhaalde dialoog met *stakeholders* over de feitelijke resultaatmonitor. In 2006 zijn dialogen gevoerd met zes sectoren waarvan de resultaten begin 2007 aan de Tweede Kamer wordt aangeboden.

De Rijksoverheid steunt daarnaast diverse projecten/initiatieven van anderen op het gebied van MVO zoals:

- de ACC Award voor het beste duurzaamheidsverslag van een bedrijf;
- een inventarisatie van MVO thema's in de schoenensector door de Vereniging Grootwinkelbedrijven Schoenen;
- koppeling van duurzaamheidscriteria aan het beloningsbeleid van de Raad van Bestuur van een onderneming.

5.3.2 Internationale ontwikkelingen

Maart 2006 bracht de Europese Commissie een mededeling over MVO uit. Daarin werd onder andere een alliantie met bedrijven aangekondigd. Daarnaast werden de activiteiten van de diverse lidstaten op het gebied van bewustwording over MVO door de Commissie in kaart gebracht zodat kennisuitwisseling kan plaatsvinden.

Op voorstel van Nederlands EZ startte de OESO begin 2006 een studie over MVO en handel. De OESO-studie omvat een overzicht van hoe bedrijven consumenten informeren over de sociale- en milieuomstandigheden van productie. Daarin komen etikettering en keurmerken aan de orde, maar ook consumentengidsen, bedrijfsrapportage en marketing. Op 26 september 2006 vond in Rotterdam een workshop plaats onder leiding van de Staatssecretaris van EZ om bedrijven, consumentenorganisaties, standaardstellende organisaties en andere *stakeholders* gelegenheid te bieden om te reflecteren op dit onderwerp. Een verslag hiervan is opgenomen in het OESO-rapport 'CSR and Trade: Informing consumers about social and environmental conditions of globalised trade' (januari 2007).¹

De OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen vormen voor bedrijven een normatief kader bij het internationaal ondernemen. In 2006 is de werking onderzocht van het Nationaal Contactpunt (NCP) dat bij uitvoering van de richtlijnen hoort. De resultaten van dit onderzoek en die van een onderzoek naar de bekendheid van de Richtlijnen en het NCP bij Nederlandse bedrijven hebben geleid tot het besluit de samenstelling van het NCP te wijzigen en de ondersteunende menskracht en het budget voor het NCP uit te breiden. Dit besluit is per brief op 4 december aan de Kamer meegedeeld.

In de ISO loopt momenteel een traject dat moet leiden tot een ISO richtlijn voor MVO in 2008. Door de NEN normcommissie MVO wordt vanuit Nederland bijgedragen aan de discussie over vorm en inhoud van deze ISO 26000 richtlijn. Van deze commissie zijn o.a. VNO/NCW, het MVO-platform en (namens de overheid) het ministerie van Economische Zaken lid.

Begin oktober 2006 heeft het Global Reporting Initiative (GRI) in Amsterdam een belangrijke conferentie gehouden. De internationale bijeenkomst was bedoeld als platform voor het lanceren van de derde generatie richtlijnen voor maatschappelijke verslaggeving van GRI, de zgn. G3. De kroonprins heeft de conferentie geopend. Voormalig vice-president Al Gore introduceerde zijn nieuwe boek en film ('An Inconvenient Truth'), die bij die gelegenheid in Nederland in première ging. De Staatssecretaris van EZ heeft de bijeenkomst toegesproken over het belang van verslaggeving. De conferentie richtte zich in het bijzonder op bedrijven die met GRI werken (of willen gaan werken) en op professionals die bedrijven daarbij helpen. In toenemende mate gebruiken ook NGO's en publieke instanties als ministeries, regionale overheden en grote steden, GRI als standaard voor hun maatschappelijke verslaggeving. De richtlijnen van de GRI ontwikkelen zich daardoor sterk, namelijk tot een mondiaal geaccepteerde standaard.

EUruralis is een scenariostudie tot 2040 voor het Europese platteland. Een tweede versie is november 2006 gereed gekomen. In deze versie is het mogelijk de effecten van beleidsopties

¹ Zie [http://www.oelis.oecd.org/olis/2006doc.nsf/linkto/td-tc-wp\(2006\)17-final](http://www.oelis.oecd.org/olis/2006doc.nsf/linkto/td-tc-wp(2006)17-final) en [http://www.oelis.oecd.org/olis/2006doc.nsf/linkto/td-tc-wp\(2006\)17-ann-final](http://www.oelis.oecd.org/olis/2006doc.nsf/linkto/td-tc-wp(2006)17-ann-final)

(gemeenschappelijk landbouwbeleid, milieu, biomassa) te evalueren op onderwerpen als concurrentiekracht, landschapskwaliteit en de biodiversiteit. Het project draagt bij aan het ontwikkelen van het lange termijn strategisch denken over het Europese platteland waarin de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling aan de orde komen.

5.4 Innovatie

Het Innovatiebeleid van de regering raakt sterk aan duurzaamheid. In deze paragraaf worden enkele voorbeelden gegeven van de inspanningen van het Rijk om in samenspraak met maatschappelijke organisaties en wetenschappelijke instellingen samenwerking te bevorderen. In par. 5.4.1 wordt de voortgang van de programmatische aanpak in het innovatiebeleid, genaamd Innovatie in Dialoog, besproken. In par. 5.4.2 wordt het nieuwe subsidieprogramma Smart Mix toegelicht. In par. 5.4.3. wordt ingegaan op het Centrum voor Sociale Innovatie dat juist op het snijvlak van de economische en sociale dimensie van duurzaamheid belangrijke impulsen moet gaan geven.

5.4.1 Innovatie in Dialoog

Innovatie in Dialoog, de nieuwe programmatische aanpak voor innovatie van het ministerie van Economische Zaken, stimuleert bedrijven en kennisinstellingen om topprestaties te leveren op kansrijke gebieden die (in potentie) een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan duurzame economische groei in Nederland én die internationaal onderscheidend zijn. Het Innovatieplatform heeft vanaf 2004 zes kansrijke gebieden aangewezen die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de duurzame groei van de Nederlandse economie. Deze zogenaamde sleutelgebieden zijn:

- Hightech Systemen en Materialen;
- Flowers and Food;
- Water;
- Creatieve Industrie;
- Chemie;
- Pensioenen en Sociale Verzekeringen.

Chemie en Pensioenen en Sociale Verzekeringen zijn in respectievelijk 2005 en 2006 toegevoegd aan de oorspronkelijke vier gebieden. Innovatie in Dialoog richt zich niet alleen op de bekende kansrijke gebieden waarin Nederland nu al sterk is, maar ook op nieuwe en voor de toekomst kansrijke gebieden. Voor het opsporen van deze nieuwe gebieden is EZ sterk afhankelijk van signalen uit onder meer bedrijfsleven en wetenschap. Een van de belangrijke onderdelen van de aanpak is daarom om in dialoog te gaan over nieuwe innovatiegebieden. Hieronder volgt voor enkele sleutelgebieden een nadere toelichting. Het volledige overzicht van de voortgang is opgenomen in de EZ-publicatie 'Innovatieprogramma's: investeren in een nieuwe aanpak' (december 2006).

Sleutelgebied Hightech Systemen en Materialen

In Eindhoven is op 14 juni 2006 het innovatieprogramma 'Point-One' gelanceerd. Dit is het eerste programma dat als onderdeel van het nieuwe innovatiebeleid van EZ van start gaat. De ambitie van Point-One is het leiderschap van Nederland op het terrein van nanotechnologie en embedded systemen. Op termijn moet Nederland een positie hebben vergelijkbaar met gebieden als Silicon Valley. EZ reserveert 50 miljoen euro extra voor het programma, bovenop de ruim 600 miljoen euro die op dit technologiegebied beschikbaar is voor de periode 2004-2010.

Met Point One wordt een innovatiecluster van samenwerkende bedrijven en kennisinstellingen voor nanotechnologie en embedded systemen gerealiseerd. Met uitvoering van het programma beogen de partijen een omzetting van 30 procent tot 26 miljard euro in 2011. Het is de bedoeling dat grote én kleine bedrijven intensief gaan samenwerken in Point One. Grote bedrijven zijn in toenemende mate afhankelijk van de hen omringende MKB-ers. Enerzijds als toeleveranciers, anderzijds genereren juist zij de noodzakelijke instroom van nieuwe ideeën en technologieën. Ook wil men deelnemers, met name in het midden- en kleinbedrijf, beter verankeren in internationale samenwerkingsverbanden.

Het innovatieprogramma is een coproductie van bedrijven, kennisinstellingen en EZ. Deze partijen willen stevig investeren in nieuwe producten en technieken die economisch potentieel hebben. Grote marktpartijen, kennisinstellingen en een aantal hoogkwalitatieve MKB-bedrijven hebben nauw samengewerkt in de ontwikkeling van Point-One. Inmiddels zijn ruim 30 bedrijven en kennisinstellingen aangesloten bij dit initiatief, waaronder ASMI, ASML en Philips.

Voor het MKB wordt gewerkt aan het openstellen van onderzoeksfaciliteiten en het opzetten van een 'venture capital' fonds. Op het gebied van menselijk kapitaal zal onder andere een industrieel PhD-programma worden opgezet en worden masterclasses op universiteiten georganiseerd door professoren uit het bedrijfsleven. Via het 'Pieken in de Delta'-programma voor Zuidoost-Nederland zal intensief afstemming plaatsvinden met relevante regionale partners. Nederland heeft een unieke positie met hoogwaardige kennis en ervaring over de gehele waardeketen van het maken van chips, de constructie van complexe hightech apparaten tot en met de fabricage en het vermarkten van de specifieke toepassingen.

Daarmee behoort Nederland binnen Europa duidelijk tot de koplopers. Buiten Europa heeft Nederland te maken met zware competitie van de VS, Japan en andere Aziatische landen. De economische waarde van het nano- en *embedded* systemen cluster is groot. De jaarlijkse omzet voor Nederland is ruim 20 miljard euro. Circa 40% van de private R&D-investeringen in Nederland komen voor rekening van bedrijven die hier actief zijn.

Binnen het sleutelgebied HTSM wordt voorts prioriteit gegeven aan de *automotive* industrie. Deze sector is heftig in beweging. Wereldwijd zijn bedrijven uit de metaal-elektro en olie sectoren de traditioneel sterke spelers in de industrie. De nieuwe spelers komen uit de wereld van micro- en nanoelektronica, *embedded* systemen, synthetische brandstoffen en lichtgewicht materialen. De belangrijkste trends in *automotive* zijn meer elektronische functies, de migratie via synthetische brandstoffen naar waterstof en nieuwe combinaties van aandrijfsystemen met lichtgewicht materialen. Nederland is sterk in veel van deze nieuwe en kansrijke technologieën en markten.

De Nederlandse *automotive* industrie is begin 2006 een initiatief gestart om de innovatie te stimuleren: PPS Automotive. De ambitie is om binnen vijf jaar één van de leidende innovatieregio's in Europa te worden binnen bepaalde focusgebieden van *automotive* technologie. Op basis van een visie- en focusdocument heeft PPS Automotive gekozen voor twee gebieden met sterke toekomstige groeikansen en excellente Nederlandse competenties: *Vehicle efficiency* en *Driving guidance*. De partners in dit initiatief zijn bedrijven als Philips Automotive, Inalfa, Siemens VDO, Bosch VDT, Daf Trucks, VDL-Bova en organisaties als TNO Industrie & Techniek, TU Eindhoven, ATC en de Federatie Holland Automotive. Nu de eerste fase van focus- en visieontwikkeling is afgerond, hebben de initiatiefnemers een strategische agenda uitgewerkt, die als basis dient voor het innovatieprogramma High Tech Automotive Systems.

Sleutelgebied Flowers & Food

Twee voorstellen die betrekking hebben op het sleutelgebied Flowers & Food zijn gehonoreerd met een bijdrage uit het Fonds Economische Structuurversterking (FES). Het gaat om de uitbreiding van het Wageningen Center for Food Sciences (WCFS; bijdrage 33 miljoen euro) en een bijdrage voor de oprichting van een Technologisch Topinstituut Groene Genetica (bijdrage 20 miljoen euro). De projecten zijn onderdeel van een envelop van 141 miljoen euro voor innovatieprogramma's en toponderzoeksprojecten.

Op 13 september 2006 is het innovatieprogramma Food & Nutrition Delta (FND) gelanceerd, waar het WCFS+ (de uitbreiding van het WCFS) een belangrijk onderdeel van uit maakt. EZ stelde voor 2006 12,7 miljoen euro beschikbaar en van 2007-2010 nog eens 50,8 miljoen euro in totaal. Het programma moet een bijdrage leveren aan de ambitie om van Nederland dé leidende innovatieregio voor voeding in Europa te maken. Essentieel daarbij is dat het bedrijfsleven de komende jaren kennis kan vertalen in nieuwe producten, processen en diensten. Bedrijfsleven en kennisinstellingen sturen dit innovatieprogramma aan en hebben zich verenigd in de Stichting Food & Nutrition Delta. Consumenten laten zich steeds meer leiden door de mate waarin voeding bijdraagt aan gezondheid. Om hierop in te spelen, wil de Nederlandse voedingssector gericht innoveren. Food & Nutrition is een terrein waarop Nederland internationaal sterk is. De sector zorgt voor ongeveer 10 procent van het BNP, een jaarlijkse omzet van ruim 47 miljard euro en werk voor zo'n 600.000 mensen. De sector

zorgt voor 20 procent van de Nederlandse export. Daarmee is Nederland op het gebied van voeding de grootste exporteur van Europa.

Het FND-programma richt zich op zes thema's, waaronder gezondheid, veiligheid en technologische vernieuwing. Het programma ondersteunt niet alleen onderzoek en toepassing, maar ook opleidingen in de voedingssector. Daarnaast legt het programma een verbinding met voedingsgerelateerde activiteiten uit het EZ-programma 'Pieken in de Delta'. Ook wordt aansluiting gezocht bij internationale activiteiten, zoals het European Technology Platform 'Food for Life'.

De tuinbouw ontwikkelt zich in hoog tempo tot een kennisintensieve hightech bedrijfstak. Op initiatief van de Stuurgroep Tuinbouwinnovatie is in een samenwerkingsverband van het tuinbouwcluster en kennisinstellingen de 'Innovatie- en Kennisagenda Tuinbouwcluster 2020' tot stand gekomen. In samenwerking met vertegenwoordigers van alle geledingen binnen de tuinbouwketen (toelevering, productie, afzet en handel) en de kennisinstellingen is de agenda voorbereid. De Minister van LNV heeft mede namens de Minister van EZ in juli 2005 de agenda in ontvangst genomen.

De agenda bevat de volgende speerpunten:

- Greenports, hart van internationale netwerken;
- Markt en consument, gezondheid en welbevinden;
- Intelligente kas in een intelligente keten;
- Energieweb en Kas als Energiebron;
- Leren innoveren;
- Technologisch Topinstituut Groene Genetica.

Onderdelen van deze thema's worden ook gebiedsgericht opgepakt. Ingezet wordt op bredere toepassing van kennis in de Zuidvleugel ten aanzien van de bouw van kassen en hoogwaardige systemen in en om de kas, gericht op versterking van de concurrentiepositie van het clusters van toeleveranciers aan de glastuinbouw. Daarnaast wordt de wisselwerking tussen de glastuinbouwsector en het Haven en Industrie Complex gestimuleerd op het gebied van handel, logistiek en kwaliteitszorg van vers voedsel ('food port').

Bij groene genetica gaat het om behoud en versterking van de nationale toppositie op het gebied van de plantenveredeling en plantaardig uitgangsmateriaal. Het Technologisch Topinstituut zal onderzoeksvoorstellen beoordelen en aanbesteden bij top-onderzoeksgroepen van Nederlandse universiteiten en kennisinstellingen. Het bedrijfsleven heeft het initiatief genomen om de onderzoeksagenda te formuleren. Het centrale thema van het TTI Groene Genetica is gericht op het ontwikkelen van nieuw plantmateriaal waarmee optimale groei, ontwikkeling en productie gerealiseerd kan worden onder nieuwe teelt- en milieucondities (zoals gesloten kassen, geautomatiseerde teeltsystemen en verzilting of verdroging). De resultaten zullen leiden tot producten van hoge kwaliteit voor consument en teler, tot een efficiëntere inzet van arbeid, een verlaagde inzet van gewasbeschermingsmiddelen, een lagere energie-input en een zuiniger gebruik van nutriënten.

Sleutelgebied Water

Als dichtbevolkt land aan de monding van grote rivieren beschikt Nederland noodzakelijkerwijs over veel wetenschap en ervaring op het gebied van watertechnologie. Echter, deze kennis en kunde wordt naar verhouding onvoldoende verzilverd op de buitenlandse markten. De uitdaging van het ministerie van Economische Zaken om de ambities, knelpunten en oplossingsrichtingen bij innovaties te formuleren en te analyseren, heeft recentelijk geleid tot grote dynamiek in de watertechnologiesector. Innovatie staat duidelijk op de agenda van de bestuurders. Mede dankzij het organiserend vermogen van het Netherlands Water Partnership (NWP) heeft de sector inmiddels een gemeenschappelijke visie, ambitie en bijbehorende strategie geformuleerd.

De contouren van het innovatieprogramma Water zijn geschetst onder de verantwoordelijkheid van een Stuurgroep onder leiding van de heer Kraaijeveld (voorzitter van het NWP). In de Stuurgroep zitten tevens personen afkomstig van drinkwaterbedrijven, waterschappen, leveranciers van technologie en materiaal, universiteiten, kennisinstellingen en adviesbureaus. Aan de gedachteswisseling binnen de Stuurgroep is ook deelgenomen door overheden. In 2006 is het Innovatieprogramma Water voltooid en goedgekeurd.

De Nederlandse watertechnologiesector wil haar export binnen vijf jaar verdubbelen. Voor de beeldvorming: de omzet van de sector bedroeg in 2003 ongeveer 9,1 miljard euro per jaar, waarvan 2,1 miljard op buitenlandse markten. De internationale markt is sterk groeiende en werd in 2000 geschat op 294 miljard euro. Hier liggen dus volop kansen voor Nederland. Daarnaast wil de sector een grote bijdrage leveren aan duurzame ontwikkeling, met name op het gebied van volksgezondheid (kwaliteit van drinkwater) en milieu (kwaliteit van oppervlaktewater). Ook voor de implementatie van de Europese Kaderrichtlijn Water en de verwezenlijking van de Millennium Development Goals wil de sector de benodigde innovaties leveren.

Verwezenlijking van bovengenoemde ambities vereist de ontwikkeling en toepassing van nieuwe concepten, technologieën, producten en diensten. De contouren van het daarvoor benodigde innovatieprogramma zullen bestaan uit drie pijlers. Elk onderdeel wordt verzorgd door een daarvoor in het leven geroepen werkgroep, die nauw met elkaar samenwerken en rapporteren aan de Stuurgroep.

- **Onderzoek en Ontwikkeling**
Deze werkgroep formuleert de lange termijn-onderzoekagenda. Zij verkent de mogelijkheden voor een Technologisch Top Instituut (voor excellent onderzoek ten behoeve van het bedrijfsleven) en voor een manier om onderzoeksprojecten te genereren en te financieren;
- **Innovaties naar de thuismarkt**
Deze werkgroep concentreert zich op de snelle marktintroductie van bestaande kennis door middel van proef- en demonstratieprojecten in Nederland. Daartoe verkent zij de mogelijkheden van een risico- of garantiefonds ten behoeve van launching customers en referentieprojecten;
- **Innovaties voor de exportmarkt**
Deze werkgroep richt zich op kansrijke product-/marktcombinaties. Zij streeft hierbij naar het aanbieden van totaaloplossingen door gelegenheidsconsortia van Nederlandse producenten en dienstverleners te formeren.

EZ heeft in 2006 5 miljoen euro beschikbaar gesteld voor een tender van de innoWATOR. Voor de periode 2007 t/m 2010 is nog eens 40 miljoen euro gereserveerd. Daarnaast is (onder voorwaarden) 35 miljoen euro gereserveerd uit de FES-gelden voor een TTI Watertechnologie. In totaal gaat het dus om 80 miljoen euro voor de uitvoering van onderdelen uit het innovatieprogramma Water.

De Nederlandse maritieme industrie is een innovatief cluster met een turbulente internationale marktdynamiek. Het cluster heeft een eigen innovatieprogramma ontwikkeld, bestaande uit drie delen: offshore, maritieme maakindustrie en natte waterbouw. De ambitie van de sector is om de internationaal leidende positie verder te versterken door in te spelen op een aantal ontwikkelingen binnen de offshore industrie en de kansrijke gebieden in de maritieme maakindustrie. Knelpunt bij alle drie delen is de kennisbasis. Om de ambities te realiseren is er een grote behoefte aan goed opgeleide mensen. Hieraan zal aandacht besteed moeten worden in het programma. Andere speerpunten zijn de winning van olie en gas in extreem diep water, de LNG aanvoerketen, en de aanpassingen van veelal verouderde wet- en regelgeving, welke een belemmering vormen voor innovatieve processen.

In nauwe samenwerking met EZ is ook V&W actief met innovatie op watergebied, namelijk met *deltatechnologie*. Klimaatverandering vraagt om een fundamentele bezinning op een duurzame, voor toekomstige generaties, leefbare inrichting van Nederland. Ook droogte, verzilting, bodemdaling en eisen aan waterkwaliteit en ecologie vragen om nieuwe aanpakken. Om verantwoord om te kunnen gaan met deze uitdagingen wordt gewerkt aan een duurzaam deltasysteem tegen maatschappelijk aanvaardbare kosten. Het is nodig hiervoor innovatieve plannen, producten en diensten te ontwikkelen, die de Nederlandse situatie ten goede komen, en bovendien de internationale concurrentiekracht van de Nederlandse watersector versterken. De complexiteit van de problematiek maakt het nodig om nog meer dan voorheen de disciplines die samen het veld DeltaTechnologie vormen, te verdiepen en te integreren. Het gaat daarbij om disciplines die zich richten op het grensvlak van land en water: bijvoorbeeld waterbouw, waterbeheer en water en groen geïntegreerd met bredere (alfa en gamma-) kennis waaronder maatschappelijke aspecten en ruimtelijke ordening.

Om de hierboven genoemde uitdagingen te faciliteren is eind 2006 de Stuurgroep DeltaTechnologie (SG DT) opgericht. Deze zal de bestaande netwerken rondom kennisontwikkeling, innovatieve thuismarkt en export op het gebied van deltattechnologie vereenvoudigen en de onderlinge samenhang tussen de netwerken vergroten. De SG DT legt verbindingen tussen verschillende gremia,

programma's, projecten en initiatieven die momenteel lopen of binnenkort van start gaan. In 2007 zal de SG DT verder vorm krijgen.

Sleutelgebied Chemie

Sinds de chemie in 2006 als sleutelgebied is erkend, verkent de sector of men tot een strategisch plan kan komen waarin de visie en ambitie van de sector staat geformuleerd. Het sleutelgebied zit dus nog in de oriëntatiefase. De hiervoor opgerichte regiegroep heeft een businessplan ontwikkeld evenals een innovatieprogramma Polymeren.

In Europees verband heeft de chemische industrie, verzameld in het Europees Technologie Platform SusChem (Sustainable Chemistry), een document ontwikkeld met een langetermijnvisie. Op deze wijze hoopt de industrie enige sturing te geven aan de invulling van het komende 7e Kaderprogramma voor Europees Onderzoek en Ontwikkeling. De Europese Commissie vraagt aandacht voor een goede aansluiting van nationale programma's op de op Europees niveau geuite ambities. Tevens loopt er een onderzoek naar de mogelijkheden voor samenwerking tussen chemiebedrijven en kennisinstellingen in Nederland, Vlaanderen en NoordRijn-Westfalen.

Ook in het gebiedsgerichte beleid wordt de chemie opgepakt, namelijk in de Zuidvleugel van de Randstad. Het gaat vooral om het vergroten van de procesefficiency in de (petro)chemie door het door toeleverende bedrijven en kennisinstellingen toepassen en in de praktijk testen van actuele technologische kennis.

Strategische Commissie Innovatieprogramma's

Op 17 augustus 2006 is de Strategische Adviescommissie Innovatieprogramma's ingesteld die innovatieprogramma's gaat beoordelen op hun bijdrage aan duurzame economische groei van Nederland. Deze onafhankelijke commissie staat onder leiding van SER-voorzitter A. Rinnooy Kan. De commissie heeft een belangrijke taak in de programmatische aanpak van het nieuwe innovatiebeleid van het ministerie van Economische Zaken (EZ). In deze aanpak kunnen bedrijven en instellingen een gezamenlijke visie op nieuwe ontwikkelingen, markten en technologieën opstellen, die uitmondt in een innovatieprogramma gericht op topprestaties. De overheid speelt in het proces een faciliterende rol en kan in de programma's participeren. Het voortouw ligt echter bij het bedrijfsleven en de kennisinstellingen.

5.4.2 Subsidieprogramma Smart Mix

Nederlandse ondernemingen en maatschappelijke organisaties moeten profiteren van beschikbare kennis in ons land. Excellent onderzoek en ontwikkeling, meer maatschappelijke relevantie van wetenschappelijk onderzoek en meer innovatieve producten, processen en diensten. Dat is het doel van de zogenoemde Smart Mix, een nieuw subsidieprogramma met een jaarlijks budget van 100 miljoen euro. Dit gezamenlijke programma van de ministeries van EZ en OCW zal als breekijzer fungeren om gebruikers van kennis met kennisinstellingen te laten samenwerken.

Vragen uit het bedrijfsleven of maatschappelijke organisaties moeten meer dan voorheen de onderzoeksagenda bepalen. Met de intensivering van 100 miljoen euro per jaar willen beide ministers beter, gericht, meer toepasbaar onderzoek en een grotere wisselwerking met ondernemend Nederland. De Smart Mix regeling zet onder meer in op economisch kansrijke gebieden en potentiële sterktes in de economie waarmee Nederland kan uitblinken. Daarmee sluit de regeling aan op de programmatische aanpak voor innovatie van het ministerie van EZ.

De nieuwe subsidieregeling is bedoeld voor brede consortia van gebruikers van kennis enerzijds (bedrijven, maatschappelijke organisaties) en de makers van kennis (universiteiten, onderzoeksinstituten, technologische instituten en HBO-instellingen) anderzijds. Alle wetenschappelijke disciplines kunnen hierbij aan bod komen. De richting van een onderzoeksprogramma kan uiteenlopen van grotendeels gericht op kennisversterking tot grotendeels gericht op toepassing van kennis voor bedrijvigheid of maatschappelijke vraagstukken. De Smart Mix richt zich op grootschalige onderzoek- en ontwikkelingsprogramma's met een omvang van 3 tot 10 miljoen euro per jaar.

De regeling past in de aanpak van het kabinet om het kennis- en innovatiesysteem zo in te richten dat het aanzet tot vernieuwing en leidt tot meer focus en massa in onderzoek en ontwikkeling. Hiervoor spannen bedrijven, kennisinstellingen, overheid en maatschappelijke organisaties zich gezamenlijk in. De uitvoering van het programma wordt verzorgd door een door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en SenterNovem ingericht Smart Mix secretariaat.

5.4.3 Oprichting Centrum voor Sociale Innovatie

Innovatie is voor veel bedrijven het sleutelwoord voor concurrentiekracht en economisch succes. Aan het innovatievermogen en innovatieproces in Nederland valt echter nog veel te verbeteren. Het innovatieproces is een tweespel van sociale en technologische innovatie. Om het innovatieproces tot volledige wasdom te kunnen laten komen is een innovatief klimaat noodzakelijk waarin volop wordt geïnvesteerd in mens en organisatie. Uit een recent onderzoek komt naar voren dat organisatiestructuur, managementvaardigheden en arbeidsaspecten doorslaggevend zijn voor het slagen van technologische innovaties (veelal aangespoord door R&D- en ICT-investeringen)². Verder blijkt uit hetzelfde onderzoek dat organisaties die (vooral sociale) innovatie hoog in het vaandel hebben staan beter presteren dan niet-innovatieve bedrijven. Het gaat bij sociale innovatie lang niet altijd over ingewikkelde organisatieveranderingen. Relatief eenvoudige wijzigingen hebben al positieve effecten, bijvoorbeeld door slimmer te pauzeren kan de productiviteit verhoogd worden.

Sociale innovatie is de vernieuwing van de arbeidsorganisatie en het maximaal benutten van competenties van medewerkers, gericht op het verbeteren van de (bedrijfs)prestaties en ontplooiing van talent. Dit gebeurt door vernieuwingen op het gebied van management, organisatie en arbeid in bedrijven, organisaties en instellingen.

De ministers Brinkhorst, De Geus en Van der Hoeven gaven op 23 juni 2006 het startschot voor de oprichting van het Nederlands Centrum voor Sociale Innovatie (NCSI). Het centrum is een initiatief van het Innovatieplatform in samenwerking met AWWN, FNV Bondgenoten, de CNV BedrijvenBond, de vereniging van ondernemers in de technologisch-industriële sector FME-CWM, RSM Erasmus University, TNO en AIAS (Universiteit van Amsterdam). De ministeries subsidiëren specifieke activiteiten van het NCSI voor een periode van 5 jaar.

Het NCSI richt zich op dynamisch managen, flexibel organiseren en slimmer werken. Want deze determinanten van sociale innovatie bepalen binnen bedrijven en organisaties in hoge mate het gebruik van kennis, het ontwikkelen van nieuwe producten en diensten, het realiseren van productiviteitsgroei en het zorgen voor een duurzaam concurrentievoordeel. Meer over de activiteiten van het Nederlands Centrum voor Sociale Innovatie is te vinden op de website www.ncsi.nl

5.5 Duurzaamheidsverkenning 2

In de kabinetsreactie op de eerste Duurzaamheidsverkenning (augustus 2005) heeft het kabinet aan het Milieu en Natuur Planbureau gevraagd om een tweede Duurzaamheidsverkenning, op te stellen door de gezamenlijke planbureaus. Het MNP zal de tweede verkenning in het tweede kwartaal van 2007 presenteren. De duurzaamheidsverkenningen leveren het kabinet belangrijke informatie ten aanzien van het concretiseren van duurzame ontwikkeling: de planbureaus analyseren de problematiek, signaleren trends en geven door middel van indicatoren een beeld van de belangrijkste ontwikkelingen in de verschillende domeinen van duurzame ontwikkeling.

Het MNP wil met de Duurzaamheidsverkenning de betekenis van Nederland / Europa op de grotere mondiale vraagstukken (zoals energievoorziening, klimaatverandering en biodiversiteit) in kaart brengen. Tegelijkertijd wil MNP aangeven hoe deze vraagstukken fysiek (bijvoorbeeld zeespiegelstijging) en beleidsmatig (bijvoorbeeld post-Kyoto beleid) doorwerken naar het Nederlandse schaalniveau. Daarnaast wordt voor het Nederlandse schaalniveau aangegeven welke ontwikkelingen en beleidsbeslissingen tot onomkeerbare, kwaliteitsbepalende veranderingen op de lange termijn leiden (2040 en later).

Tegen deze achtergrond zal het MNP in de tweede Duurzaamheidsverkenning onderscheid maken naar de relatie van Nederland met de rest van de wereld ('elders') en naar de ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland ('later'). Beide sporen kennen een vergelijkbare verhaallijn, maar worden

² Volberda, H.W., F.A.J. van den Bosch en J.J.P. Jansen (2006), *Slim Managen en Innovatief Organiseren*.

apart uitgewerkt. De essentie van de nieuwe verkenning is dat de (politieke) waardeoriëntaties, zoals die ondergebracht zijn in de vier wereldbeelden van de eerste verkenning nu dus niet gebruikt worden om de doelstellingen ter discussie te stellen (wat is een 'goede kwaliteit van leven'?), maar om de haalbaarheid van de mogelijke technische en bestuurlijke opties te beoordelen tegen de achtergrond van de waardeoriëntaties / wereldbeelden. De discussie wordt daardoor veel minder vrijblijvend. Het wel of niet nemen van maatregelen zal direct gekoppeld worden aan de politieke oriëntatie en de koppeling wetenschap – beleid / politiek en wordt daardoor zeer direct.

Omwille van de hanteerbaarheid wordt het probleem ontbonden in twee richtingen, namelijk

- **Nederland - Elders:** in dit deel ligt de nadruk op de interactie tussen Nederland en de rest van de wereld. De betekenis van globalisering voor NL en omgekeerd de economische, sociale en ecologische impact van handelingen door Nederlandse burgers, bedrijven en beleid op de wereld, worden uitgewerkt voor de thema's gezondheid & bevolking, biodiversiteit & ruimte, en energievoorziening & klimaat.
- **Nederland - Later,** in dit deel ligt de nadruk op de ontwikkeling van Nederland in een Noordwest-Europese context, met name op onomkeerbare ontwikkelingen die relevant zijn voor de toekomstige kwaliteit (2040 en later). In deze studie wordt vooral de samenhang tussen trends verkend. Welke relaties bestaan er tussen de ontwikkelingen op de woningmarkt, mobiliteit en werkgelegenheid enerzijds en collectieve waarden zoals biodiversiteit, leefomgevingskwaliteit, cultuurhistorie en open ruimte anderzijds? Bestemming, inrichting, gebruik en beheer van de fysieke ruimte staan centraal evenals de gevolgen van klimaatverandering. Adaptatie aan klimaatverandering wordt daarbij als een optie meegenomen, met name in de vorm van aangepaste allocatie van wonen en werken.

Tijdens een debat over duurzame ontwikkeling dat de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO) in samenwerking met het MNP op 7 november 2006 organiseerde, is door MNP reeds een eerste selectie van resultaten van de tweede Duurzaamheidsverkenning gepresenteerd. Daarin wordt aangegeven dat er duidelijke politieke keuzes gemaakt moeten worden, gebaseerd op nadere prioriteitsstelling tussen conflicterende ambities in de doelstellingen van door Nederland omarmde strategieën, zoals de Millennium Development Goals, het Kyoto-protocol, het Biodiversiteitsverdrag en de EU Lissabonstrategie. Het MNP stelt dat in Nederland/EU de keuze expliciet gemaakt zou moeten worden tussen een toekomstscenario met maximale economische groei (met bijbehorende druk op het fysieke systeem: meer bevolking/arbeidsmigratie, congestie, milieu-, natuur- en ruimtedruk) of een scenario met minder economische groei. Daarbij verwijst het MNP naar de recente scenariostudie van CPB, RPB en MNP 'Welvaart en Leefomgeving'.

5.6 Peer Review

In de Duurzame Ontwikkelingsstrategie van de Europese Unie (zie paragraaf 2.3) wordt voorgesteld dat lidstaten bij elkaar zogenaamde '*peer reviews*' uitvoeren. Op verzoek van de Nederlandse regering heeft de Raad voor ruimtelijk, milieu- en natuuronderzoek (RMNO) in samenwerking met andere adviesraden het voortouw om een *review* van het Nederlandse duurzame ontwikkelingsbeleid te coördineren. De Europese Commissie zal dit onderzoek voor 50% financieel ondersteunen. De *review* zal plaatsvinden in de periode februari – mei 2007.

Bij een *peer review* staat het wederzijds leren van ervaringen voorop. Vertegenwoordigers van andere lidstaten zullen zich gedurende enige maanden verdiepen in de Nederlandse situatie, die beoordelen tegen de achtergrond van de Europese strategie en vanuit hun eigen nationale ervaringen. Het *reviewteam* voor Nederland zal bestaan uit vertegenwoordigers van Finland, Duitsland en Zuid-Afrika.

Aan de hand van een achtergrondrapport, relevante documentatie, interviews en bijeenkomsten zullen deze '*peers*' zich buigen over het proces van duurzame ontwikkeling, over de inhoud van de nationale strategie voor duurzame ontwikkeling, over de resultaten en effectiviteit van de strategie alsmede over de mechanismen van monitoring, evaluatie en rapportage. De in het voorjaar van 2007 verschijnende tweede Duurzaamheidsverkenning (zie paragraaf 5.4) zal zo goed mogelijk bij het werk van de *peer review* worden betrokken. Het werk van de *reviewers* mondt uit in een rapportage met conclusies en aanbevelingen, die zowel voor Nederland als voor andere EU-lidstaten inspiratie zal bieden voor verdergaande ontwikkeling van het eigen duurzame ontwikkelingsbeleid.

5.7 Duurzaamheidstoetsen

Duurzaamheidscriteria Biomassa

De Interdepartementale Programmadirectie Energietransitie (IPE) heeft een commissie van betrokkenen (waaronder biomassahandelaren en -bewerkers, elektriciteitsproducenten, financiële instellingen, en NGO's voor internationale armoedebestrijding en de milieubeweging) onder voorzitterschap van prof. Jacqueline Cramer gevraagd duurzaamheidscriteria voor de productie van biomassa te ontwikkelen. Deze criteria zijn in augustus 2006 aan de Staatssecretaris voor Milieu aangeboden en in september naar de Tweede Kamer gestuurd (Kamerstuk 2005-2006, 30.305, nr. 22).

Inmiddels is de Commissie Cramer gevraagd de criteria te operationaliseren. In het voorjaar van 2007 verwacht de commissie met de resultaten te komen. Daarbij zal de cruciale vraag aan de orde komen hoe de criteria kunnen worden toegepast en onderdeel zullen vormen van bestaande instrumenten. Tegelijkertijd wordt in een interdepartementale werkgroep onderzocht hoe de duurzaamheidscriteria kunnen worden toegepast in beleid voor de inzet van biomassa voor de productie van biobrandstoffen en voor de productie van elektriciteit. Hierbij wordt nadrukkelijk ook de conformiteit met EU en WTO regelgeving betrokken; met name dit laatste lijkt de meeste beperkingen ten aanzien van de wijze van invoeren op te leggen. De resultaten worden in de eerste helft van 2007 aan de Tweede Kamer toegezonden.

Duurzaamheidsscan agrofoodsector

Uit ervaring blijkt dat veel ondernemers een steuntje in de rug kunnen gebruiken bij de zakelijke en systematische benadering van duurzaam ondernemerschap. Om bedrijven te helpen met het implementeren van duurzaamheid in de bedrijfsvoering heeft het Ministerie van LNV het LEI opdracht gegeven een duurzaamheidsscan te ontwikkelen voor ondernemers in alle schakels en sectoren van de agrofoodsector. Vanaf begin oktober 2006 is een verbeterde en uitgebreide versie van de duurzaamheidsscan van het LEI beschikbaar. De scan is in een nieuw jasje gestoken en uitgebreid met een duurzaamheidsportal op internet waar ondernemers via links kunnen doorklikken naar praktische instrumenten. De duurzaamheidsscan is te vinden op www3.lei.wur.nl/duurzaamheidsscan.

Door de gratis digitale duurzaamheidsscan in te vullen, krijgt de ondernemer een spiegel voorgehouden die verbeterpunten laat zien. De scan gaat systematisch in op alle facetten van duurzaam ondernemerschap. Centraal staat de zogenaamde 'Triple-P' van People, Planet en Profit. De ondernemer kan op basis van het totaalbeeld een duurzaamheidsstrategie formuleren en implementeren. Hij kan het resultaat van de scan ook gebruiken bij het organiseren van een dialoog met betrokken partijen en bij het samenstellen van een duurzaamheidsverslag.

6. Duurzame Rijksoverheid

6.1 Duurzaam inkoopbeleid

Op 3 maart 2005 heeft de staatssecretaris van VROM als coördinerend bewindspersoon van het dossier duurzame bedrijfsvoering overheid een rapportage over de stand van zaken en ambities voor de komende jaren op het gebied van duurzame bedrijfsvoering (rijks)overheid, aan de Tweede Kamer gestuurd (TK 2004–2005, 29.800 XI, nr. 103). De Tweede Kamer heeft door middel van de motie Koopmans/De Krom (TK 2004-2005, 29.800 XI, nr. 130) de ambities verder aangescherpt door de rijksoverheid een voortrekkersrol op het gebied van duurzaam inkopen toe te kennen. De motie verzoekt de regering om uiterlijk in 2010 bij 100% van de rijksaankopen en rijksinvesteringen duurzaamheid als zwaarwegend criterium mee te nemen. Deze motie is aangenomen met de interpretatie dat de inkoop duurzaam dient te zijn tenzij departementen in de voortgangsrapportages zelf overtuigend aangeven in welke gevallen het niet duurzaam kon. Bij brief van 14 juli 2006 (TK, 2005–2006, 30.300 XI, nr. 134) is de staatssecretaris nader ingegaan op de uitvoering van de motie.

Overheidsorganisaties geven jaarlijks een bedrag van €30 miljard uit aan inkopen en aanbestedingen. Door duurzaam in te kopen wordt duurzaam produceren bevorderd. Alleen al door het volume oefenen de 13 departementen en hun agentschappen grote invloed uit op de markt. Een rijksoverheid die duurzaam inkoop, betreft daarbij milieucriteria en sociale criteria, opdat (waar mogelijk) uiteindelijk een duurzaam product, dienst of werk geleverd wordt in het primaire of facilitaire proces.

Ook de andere overheden kopen veel in. Op bestuurlijk niveau hebben provincies, gemeenten en waterschappen de ambitie uitgesproken om in 2010 voor minimaal 50% duurzaam in te kopen. Zij nemen deel aan het programma 'Duurzame Bedrijfsvoering Overheden' (DBO). Als samenwerkingsverband tussen overheden komt dit programma in de plaats van het programma 'Met Preventie naar Duurzame Ontwikkeling' (PREDO), dat eind 2005 is beëindigd.

De doelstelling om uiterlijk in 2010 bij alle rijksaankopen en investeringen duurzaamheid als zwaarwegend criterium mee te nemen betreft een resultaatsverplichting. Met resultaat wordt bedoeld dat wanneer op het moment van de aanbesteding reeds milieucriteria en sociale criteria beschikbaar zijn, deze worden gehanteerd bij de aankoop van producten, diensten of werken. De komende jaren zullen met de betrokken departementen en andere overheden hanteerbare milieucriteria en sociale criteria worden ontwikkeld in het kader van het programma DBO. Op dit moment zijn nog niet voor alle inkooppakketten criteria aanwezig. De uitwerking van de duurzaamheidscriteria voor de meest relevante inkooppakketten zal uiterlijk in 2007 hebben plaatsgevonden. Begin 2007 worden de reeds door SenterNovem ontwikkelde menukaarten voor duurzaam inkopen geactualiseerd. Later in 2007 zullen voor de belangrijkste andere productgroepen criteria worden gepubliceerd.

Naast onderzoek, zal bij de ontwikkeling van deze criteria gebruik gemaakt worden van de bijdrage van inkopers, bedrijven (leveranciers) en maatschappelijke organisaties. Hoewel het ontwikkelen van criteria voorrang heeft, zal binnen het programma DBO ook aandacht zijn voor informatieverstrekking en ondersteuning van inkopers. Begin 2007 zal het eerste monitoringsonderzoek aan de Tweede Kamer worden gezonden. In 2008 zullen de resultaten tussentijds worden afgemeten aan de voortgang ten opzichte van het eerste monitoringsonderzoek. Deze resultaten vormen een indicatie voor de overheden van de opgave waarvoor zij staan. Zij kunnen deze vergelijken met hun operationele doelstellingen en desgewenst het duurzaam inkopenbeleid bijstellen.

6.2 Werken aan duurzaamheid binnen vijf ministeries

6.2.1 Werken aan duurzaamheid binnen EZ

Binnen EZ is in de eerste helft van 2006 een brede dialoog gestart over de ontwikkeling van een middellange termijn visie (MLT). De dialoog is vooral gevoerd aan de hand van dilemma's in het economische beleid en is nadien vormgegeven in een publicatie. "Met welke verrassingen moet EZ rekening houden?" is de titel van de dialoog. Onder deze noemer is een voorbeeld van een dilemma uitgewerkt, te weten 'Geld of geluk?', waarbij vragen spelen zoals: Wat zijn de gevolgen van een maatschappelijke voorkeur voor geld of consumptie? Wat zijn de gevolgen als deze voorkeur zou omslaan richting geluk en kwaliteit van leven? Voor dit thema is een open debat gehouden met de

befaamde Britse econoom Richard Layard, adviseur van Tony Blair, die een toelichting gaf op zijn boek 'Happiness'. De uitkomsten van de dialoog zijn verwerkt in adviezen ten behoeve van de kabinetsformatie en in de meerjarige werkplannen van het ministerie. Het Maatschappelijk Jaarverslag van EZ over 2006 zal hierover berichten.

Het EZ-brede Duurzaamheidsberaad heeft zich eveneens gebogen over de MLT-visie van EZ, evenals de totstandkoming van het maatschappelijk jaarverslag. Dit beraad is een platform voor gedachtewisseling tussen alle DG's over duurzame economische groei. Daarmee is dit beraad een platform voor dialoog voor de EZ-duurzaamheidscoördinator om nieuwe ontwikkelingen te agenderen en strategische discussie uit te starten.

Op het gebied van opleidingen is een belangrijke stap gezet. In het gehele pakket van projectmanagementtrainingen is verduurzaming als primair onderwerp geïntegreerd. Hiervoor is samengewerkt met IBM, de uitvoerder van de trainingen. In een 'train de trainers' sessie is deze vernieuwde aanpak toegelicht. Vervolgens heeft de duurzaamheidscoördinator zelf een training bijgewoond om het resultaat te bekijken.

6.2.2 Werken aan duurzaamheid binnen LNV

Minister Veerman heeft op 17 mei 2006 het eerste maatschappelijk jaarverslag van het ministerie van LNV gepresenteerd. Dit maatschappelijk jaarverslag, 'Kiezen voor duurzaamheid' heeft de minister aan de Tweede Kamer gezonden. Het maatschappelijk jaarverslag laat zien hoe LNV in 2005 samen met zijn omgeving werkte aan duurzaamheid. Het bevat reportages over beleidsterreinen die in 2005 in de aandacht stonden, zoals veilig voedsel, pulskorvisserij en dierenwelzijn. Ook het sociaal jaarverslag en de duurzame bedrijfsvoering van LNV hebben een plaats gevonden in het maatschappelijk jaarverslag. Het maatschappelijk jaarverslag is vooral bedoeld om de dialoog aan te gaan met de omgeving. Het verslag heeft een toegankelijke vorm van een magazine en is breed verspreid onder *stakeholders*, overheidsinstellingen en andere contacten. Het verslag is opvraagbaar via de website: <http://www.minlnv.nl>.

Het project Stimulering biologische catering is in 2005 gestart en loopt tot eind 2006. Het project werpt haar vruchten af: de ministeries van BZ en van VROM besteden hun catering aan met een doelstelling van 80% biologisch, het ministerie van SZW gaat voor 40%. LNV is gevraagd om, binnen het project stimulering biologische catering, de landelijke werkgroep duurzame catering te leiden. Hierin worden criteria uitgewerkt voor wat verstaan wordt onder duurzame catering, als uitwerking van de motie Koopmans en De Krom. In deze criteria zal ook biologische catering stevig worden ingebed. Besluitvorming voor deze criteria is eind 2006 beoogd. De criteria worden beschreven in een *toolkit* c.q. specificatie die onder beheer van SenterNovem valt. Hierin staat achtergrondinformatie over hoe de criteria toegepast kunnen worden. Doel is dat alle overheidsinstellingen en maatschappelijke organisaties dit kunnen benutten als zij met het onderwerp aan de slag gaan. In 2006 is een monitoringsystematiek uitgewerkt om op eenduidige en structurele wijze het aandeel biologische catering per departement in beeld te brengen. De eerste resultaten worden dit najaar apart gerapporteerd aan de Tweede Kamer. Naast het aandeel biologisch bij de cateraars wordt nagegaan in hoeverre de drank- en snoepautomaten biologische producten bevatten.

De monitor duurzame landbouw volgt de voortgang richting duurzame landbouw en geeft daaraan tegelijkertijd een impuls door inzicht te bieden in (de ontwikkeling van) ambitieniveaus en voortgang. De monitor omvat een jaarlijks herhaalde dialoog met *stakeholders* over de feitelijke resultaatmonitor. In 2006 zijn dialogen gevoerd met zes sectoren waarvan de resultaten begin 2007 aan de Tweede Kamer wordt aangeboden.

Eururalis is een scenariostudie tot 2040 voor het Europese platteland. Een tweede versie is november 2006 gereed gekomen. In deze versie is het mogelijk de effecten van beleidsopties (gemeenschappelijk landbouwbeleid, milieu, biomassa) te evalueren op onderwerpen als concurrentiekracht, landschapskwaliteit en de biodiversiteit. Het project draagt bij aan het ontwikkelen van het lange termijn strategisch denken over het Europese platteland waarin de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling aan de orde komen.

6.2.3 Werken aan duurzaamheid binnen BZ/OS

Het ministerie van Buitenlandse Zaken richt zich op het instandhouden en verder uitbouwen van een ISO 14001 gecertificeerd milieuzorgsysteem voor de facilitaire processen op het departement. De door een onafhankelijk bedrijf gehouden *audit* heeft geresulteerd in een positief oordeel over het milieuzorgsysteem en behoud van het certificaat ISO 14001.

Om een volledig duurzame inkoop bij het ministerie te bereiken is een DO Plan (actieplan duurzame bedrijfsvoering) voor het hele departement aangenomen. Doel van dit plan van aanpak is om draagvlak te creëren, besparingen weer te investeren en de behaalde resultaten zichtbaar te maken. Het ministerie zet in op een zevental thema's: energie, transport, papier, inkoop, catering, opleiden, communicatie en sociaal. Deze thema's worden uitgewerkt in de duurzaamheidsagenda 2007.

Tijdens de ambassadeursconferentie heeft een workshop over duurzame ontwikkeling plaatsgevonden waarin een aantal *Chefs des Postes* en bedrijven hun werkwijze hebben uitgelegd. Een aantal ambassadeurs heeft aangegeven om duurzaamheid op hun post concreter vorm te willen geven en met het DO Plan aan de slag te willen gaan. Hiervoor is een proef gestart.

De departementsleiding en de beleidsmedewerkers spelen een belangrijke rol bij het verduurzamen van de bedrijfsvoering. Het is geen eenzijdige verantwoordelijkheid van de bedrijfsvoeringsdirecties. Communicatie is hierbij van cruciaal belang. Door middel van informeren en motiveren kan de attitude van de medewerkers inspelen op de ambitie van de Rijksoverheid om in 2010 100% duurzaam in te kopen. In de werksfeer is men al met duurzame ontwikkeling aan de slag. De onzekere toekomst in verband met de problematiek rond klimaatsverandering, energievoorzieningszekerheid, bedreiging ecosystemen, hebben bijgedragen aan kennis en de discussie en maatschappelijke betrokkenheid hoe men individueel en als organisatie een bijdrage kan leveren aan duurzame ontwikkeling.

Naast de beleidsprocessen over het belang van energiezuikerheid en het ontwikkelen en toepassen van alternatieve energiebronnen, maakt het plan verdergaande energiebesparing op het departement en op de buitenlandse posten bespreekbaar. BZ heeft samen met het Ministerie van Defensie groencertificaten voor elektriciteit gekocht. De duurzame opwekmethode is waterkracht. In 2006 bestaat de elektriciteit voor 65% uit groene stroom, oplopend naar 80% voor 2009.

In oktober 2006 werd door 15 jonge experts een energiescan van het departement uitgevoerd. Jongeren spraken ambtenaren van alle niveaus aan over hoe omgesprongen wordt met energie en legden aan de hand van hun bevindingen het ministerie een taakstelling in procenten op. Zij zullen het behaalde resultaat over enkele intervallen evalueren. Ook op andere gebieden zijn al ontwikkelingen gaande, zoals het plaatsen van multifunctionele fotokopieermachines/printers en een verdere digitalisering van de informatievoorziening. Er wordt ook aandacht besteed aan duurzaam inkopen van kennis en aan verduurzaming van transport waaronder dienstreizen.

Op korte termijn voorziet het DO Plan in diverse activiteiten. In oktober werd door de cateraar gedurende een week een 'duurzame' (op biologische wijze geproduceerd voedsel) lunch georganiseerd. Het streven is 100% duurzaam cateren in 2010. Dit betekent dat 60% van het assortiment bestaat uit EKO (biologische) producten. Dit assortiment wordt aangevuld tot 100% uit producten met andere duurzaamheidskenmerken. In 2007 wordt ingezet op 40% biologisch van het gehele assortiment. BZ werkt niet met monoverpakkingen in verband met afvalreductie. 50% zal bestaan uit gezonde voeding conform de criteria van het Voedingscentrum. Tevens streeft BZ naar het opnemen van Fair Trade producten in het assortiment.

Voor het inkoopproces zijn workshops georganiseerd waarbij de relatie inkoop en duurzaamheid nader geconcretiseerd wordt, door deze te vertalen naar doelstellingen voor de inkoopplannen (diverse aanbestedingen) voor de ondersteunende (facilitaire) processen voor 2007. Ook heeft een 'Opleiderstreffen' plaatsgevonden, waarbij aanbieders van opleidingen uitgenodigd werden om hun aanbod te verduurzamen. In een tweede treffen zijn kwaliteiten en competenties ten behoeve van duurzame ontwikkeling geformuleerd.

Om het DO Plan meer bekendheid te geven en de medewerkers te ondersteunen bij duurzaam werken, wordt een aantal flankerende activiteiten georganiseerd, zoals een infomarkt ter promotie van het duurzame bedrijfsactiviteiten en een website over duurzame bedrijfsvoering.

6.2.4 Werken aan duurzaamheid binnen VROM

De VROM-beleidsinspanningen hebben op vele vlakken met duurzame ontwikkeling te maken. Veel daarvan komt elders in deze Voortgangsrapportage aan de orde (duurzaam inkopen, maatschappelijk verantwoord ondernemen, energietransitie, de peer review, maatschappelijke debatten, etc.). Daarnaast vormen duurzaam bouwen, stedelijke vernieuwing, het milieubeleid en de integrale aanpak van ontwikkelingsplanologie terreinen waar VROM stelselmatig bezig is met de raakvlakken tussen People, Planet en Profit. Naar aanleiding van de Eerste Kamer-motie Lemstra wordt een lange termijn investeringsstrategie voor de Randstad ontwikkeld. Langetermijntrends voor Nederland komen aan de orde in de tweede Duurzaamheidsverkenning van het MNP.

De vierde P van participatie komt onder meer tot uiting in het VROM programma *Beleid met Burgers*. Een van de activiteiten van dit programma was het burgerplatform *Klimaat en Energie*. Dit platform kwam tussen 9 maart en 22 april 2006 bijeen om te praten over energiezuinig wonen. Het burgerplatform richtte zich met name op (fiscale en financiële) prikkels om energie te besparen en op beleid om het effect van het energielabel te vergroten. De resultaten hiervan zijn gepresenteerd tijdens *Duurzame Dinsdag*. Ook is in het kader van dit programma een reeks VROM-brede activiteiten georganiseerd om te bevorderen dat de organisatie beter gericht is op vragen uit de maatschappij.

Met betrekking tot de eigen bedrijfsvoering is milieuzorg en energiebesparing onderdeel van het werk van de facilitaire dienst van VROM. In 2006 is het VEP programma (*Verbeterde Energieprestatie*) afgerond. Tijdens de looptijd vanaf 2000 is een energiebesparing van 11% gerealiseerd (bestaande uit besparing en vermeden gebruik). In de komende jaren zullen verdere maatregelen worden genomen bij groot onderhoud en renovaties. VROM compenseert alle vlieguren en gebruikt milieuvriendelijke schoonmaakmiddelen en kiest voor biologische bestrijding van ongedierte.

VROM is – in navolging van EZ en LNV - voornemens in 2007 een maatschappelijk jaarverslag uit te brengen.

6.2.5 Werken aan duurzaamheid binnen V&W

Het ministerie van Verkeer en Waterstaat ontwikkelt zich van een zogenaamd projecten- of clientèle-departement naar een bestuursdepartement. Dit betekent een bredere maatschappelijke betrokkenheid: meer dan voorheen is het departement zich bewust van alle belangen die bij beleidsvorming een rol spelen, van de verschillende oplossingsperspectieven die daarbij mogelijk zijn, en van de samenhang van het V&W-beleid met andere ontwikkelingen zoals stedelijke ontwikkeling, natuurontwikkeling, ruimtelijke ontwikkeling. De groei naar een bestuursdepartement begint bij bewustwording die wordt gestimuleerd in verschillende fora, op verschillende niveaus: directeurenconferenties, bestuursraadsessies, kennistafels, bestuursateliers, voorhoedeprojecten. Leren, oefenen en doen is de uitdaging. Onderstaande voorbeelden illustreren dit veranderingsproces.

Bouwen aan Vertrouwen is een initiatief van Rijkswaterstaat en Gemeentewerken Rotterdam dat tot doel heeft de samenwerking van overheid (opdrachtgevers) en marktpartijen (opdrachtnemers) te verbeteren. Dit gebeurt door tijdens informele sessies eigen belangen en posities en die van de partners te leren kennen, herkennen en erkennen. Andere aandachtspunten zijn: overeenkomstige, aanvullende en tegengestelde belangen, problemen in de samenwerking en het verkennen van oplossingsrichtingen. Dialogen over en oefeningen met het zich verplaatsen in de belangen van anderen, leiden bij meerdere deelnemers tot de wens in projecten anders met elkaar om te gaan.

Op 1 november 2005 hebben vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheden deelgenomen aan 'De Dag van Maarssen'. Zij hebben afspraken gemaakt over innovaties op het terrein van mobiliteit en water. De uitkomsten van deze bijeenkomst, de *Innovatieagenda*, zijn vervolgens door het Innovatieberaad Mobiliteit en Water verwerkt in een rapportage, die door de bewindspersonen van V&W medio 2006 aan de Tweede Kamer is aangeboden (TK 2005-2006, 29644, nr. 69). De agenda presenteert voor vijf sectoren (verkeer, bouw, logistiek, luchtvaart en water) concrete programmavoorstellen.

Rijkswaterstaat/ 4BConsult heeft een nieuwe procesaanpak voor projecten ontwikkeld en deze vastgelegd in de boeken *Fysica van Samenwerking I* en *II*. Doel is om in samenwerking met de 4B's (burgers, bedrijven, bestuurders en beampten) te komen tot maatschappelijk gewenste oplossingen voor gedeelde maatschappelijke problemen. De minister van V&W heeft toegezegd deze methodiek

toe te passen in een tweetal nog nader aan te geven projecten. Een leerstoel over deze materie wordt door Rijkswaterstaat voorbereid.

Toepassing van nieuwe procesaanpak in projecten

- Een deel van de hierboven genoemde aanpak is gerealiseerd in projecten als Sijtwende (Voorburg) en Integrale Inrichting Veluwe-randmeren;
- In Zeeland is het project 'De toekomst van de recreatievaart' in gang gezet. Dit project streeft naar een totaalplan voor de recreatievaart in Zeeland, waarbij alle betrokken partijen hun bijdragen leveren en waarbij zonodig andere partijen worden betrokken;
- Ruimte voor de Rivier geeft op dit moment regio's de mogelijkheid alternatieve plannen te ontwikkelen binnen de randvoorwaarden van het project. Plannen die zich toespitsen op kwalitatieve verbetering van het gebied naast de noodzakelijke waterloopkundige ingrepen. Nagestreefd wordt deze plannen te realiseren met betrokken en belanghebbenden partijen vanuit het bestuur, de burgers en de bedrijven. De beampten vervullen hierin de rol van deskundigen.

Samen met SenterNovem heeft het V&W informatie- en communicatiecentrum Mobilion in Utrecht een tentoonstelling ontwikkeld onder de titel 'Beleven van biobrandstoffen'. Bezoekers kunnen niet alleen informatie lezen over het productieproces van biobrandstoffen, de voor- en nadelen en de toepassingsmogelijkheden, maar ook de werkelijk grondstoffen en eindproducten zien en ruiken. Met deze wijze van presenteren probeert Mobilion de bezoeker te "raken". De expositie is meerdere keren uitgeleend voor grote landelijke manifestaties.

In het laatste kwartaal van 2006 organiseerde Mobilion in samenwerking met externen allerlei activiteiten voor medewerkers van Rijkswaterstaat en bezoekers rondom het thema duurzame energiebronnen: waterkracht, windenergie, zonne-energie en biobrandstoffen. Behalve opstellingen in de expositieruimte, gaat het om het vertonen van films, het houden van debatten en het organiseren van activiteiten voor kinderen, zoals het bouwen van een windmolen en een eigen biobrandstofauto.

Bijlage Lijst van afkortingen

AFP	Asia Forest Partnership
BZ	Buitenlandse Zaken
CBD	Convention on Biological Diversity
CIFOR	Center for International Forestry Research
CITES	Verdrag inzake internationale handel in bedreigde soorten
CPB	Centraal Planbureau
CPO	Contact Personen Overleg (van departementale duurzaamheidscoördinatoren)
CSD	Commission on Sustainable Development
CSI	Centrum voor Sociale Innovatie
CSR	Corporate Social Responsibility
DBO	Programma Duurzame Bedrijfsvoering Overheden
DESD	Decade for Education for Sustainable Development (UNESCO)
DHO	Duurzaam Hoger Onderwijs
DMBO	Duurzaam Middelbaar Beroepsonderwijs
DO	Duurzame Ontwikkeling
EDTCP	European and Developing Countries Platform for Clinical Trials and Poverty Related Diseases
EHS	Ecologische Hoofdstructuur
EOS	Energie Onderzoek Strategie
EU	Europese Unie
EUWI	European Union Water Initiative
EZ	Economische Zaken
FAB	Functionele Agrobiodiversiteit
FES	Fonds Economische Structuurversterking
Fin	Ministerie van Financiën
FLEGT	Forest Law Enforcement, Governance and Trade Research
FMO	Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden NV
FND	Food & Nutrition Delta (Innovatieprogramma EZ)
GEF	Global Environmental Facility
GRI	Global Reporting Initiative
GTZ	Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH
GVEP	Global Village Energy Partnership
GWP	Global Water Partnership
HIV	Human Immunodeficiency Virus
IFDC	International Center for Soil Fertility and Agricultural Development
ILO	International Labour Organization
ILG	Investeringsbudget Landelijk Gebied
IOM	International Organization for Migration
IPE	Interdepartementale Programmadirectie Energietransitie
IPO	Inter Provinciaal Overleg
ISO	International Standards Organization
ISV	Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing
ITTO	International Tropical Timber Organization
IUCN	World Conservation Union
LAND	Land Alliances for National Development
LEI	Landbouw-Economisch Instituut
LNG	Liquified Natural Gas
LNV	Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid
LTO	Land- en Tuinbouw Organisatie
LvDO	Leren voor Duurzame Ontwikkeling
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MDG's	Millennium Development Goals
MKB	Midden en Klein Bedrijf
MLT	Middellange-termijnvisie Economische Zaken
MNP	Milieu en Natuurplanbureau
MVO	Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen
NACCAP	Netherlands-African Partnership for Capacity Development and Clinical Interventions against Poverty-related Diseases

NCDO	Nationale Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling
NCP	Nationaal Contactpunt (OESO richtlijnen multinationale ondernemingen)
NGO's	Niet-gouvernementele organisaties
NMP-4	Vierde Nationaal Milieubeleidsplan
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
ODA	Official Development Aid
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OS	Ontwikkelingssamenwerking
OTCA	Amazon Treaty Organization
PABO	v/h Pedagogische Academie voor het Basisonderwijs
PPP	Publiek-Private Partnerschappen
PREDO	Programma 'Met Preventie naar Duurzame Ontwikkeling'
R&D	Research and Development
Ramsar	Wetlands Convention
RMNO	Raad voor Ruimtelijk, Natuur- en Milieuonderzoek
RPB	Ruimtelijk Planbureau
RRODM	Raad voor Ruimtelijke Ordening, Duurzaamheid en Milieubeheer
RSPO	Round Table on Sustainable Palm Oil
SenterNovem	Agentschap voor duurzaamheid en innovatie Rijksoverheid
SER	Sociaal Economische Raad
SG DT	Stuurgroep DeltaTechnologie
SLO	Stichting Leerplanontwikkeling
SME's	Small and Medium-sized Enterprises
SNV	v/h Stichting Nederlandse Vrijwilligers (thans SNV Ontwikkelingsorganisatie)
SPADE	Stimuleringsprogramma voor Agrobiodiversiteit en Duurzaam Bodembeheer
SZW	Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TFDO	Task Force Duurzame Ontwikkeling (interdepartementale ~)
TFE	Task Force Energietransitie
TTI	Technologisch Topinstituut
TU	Technische Universiteit
UNDP	United Nations Development Programme
UNECE	United Nations Economic Commission for Europe
UNEP	United Nations Environment Program
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
UNFF	United Nations Forum on Forests
V&W	Verkeer & Waterstaat
VEP	Verbeterde Energieprestatie
VN	Verenigde Naties
VROM	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
WB	World Bank
WCFS	Wageningen Center for Food Sciences
WEHAB	Water, Energy, Health, Agriculture, Biodiversity (thema's WSSD)
WSP	Water and Sanitation Program
WSSD	World Summit on Sustainable Development (Johannesburg 2002)
WTO	World Trade Organisation
WUR	Wageningen Universiteit en Research Centrum
WWF	World Wide Fund for Nature
ZOA	Christelijke Vluchtelingenorganisatie ZOA (v/h Zuid-Oost Azië)